

บทนำ

เนื้อหาสำคัญ ของวิชาพื้นฐานวัฒนธรรมไทย (HI 121) จะว่าด้วยวิวัฒนาการของวัฒนธรรมไทยในด้านต่าง ๆ อันได้แก่ ด้านการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม ศาสนา และศิลปกรรม นับตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ และสิ้นสุดในประมาณ พ.ศ. 2475 เมื่อประเทศไทยมีการเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองเป็นแบบประชาธิปไตย

จุดประสงค์ของการศึกษาวิชา HI 121

มีสำคัญอยู่ 3 ประการคือ

1. เพื่อให้ให้นักศึกษาได้ทำความเข้าใจเกี่ยวกับสถาบันต่าง ๆ และวิวัฒนาการของสถาบันต่าง ๆ ของไทยอันได้แก่ ด้านการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม ศาสนา และศิลปกรรม เพื่อนักศึกษาจะได้บังเกิดความเข้าใจเกี่ยวกับองค์ประกอบต่าง ๆ ที่รวมกันขึ้นมาเป็นชาติไทยในปัจจุบันได้ต้องแท้ขึ้น เมื่อได้เข้าใจถึงลักษณะของความเป็นไทยโดยทั่ว ๆ ไปแล้ว ก็ย่อมมีความเข้าใจถึงตนเองได้ดีขึ้นด้วย ความรู้จักตนเองนี้จะช่วยให้บุคคลตระหนักถึงภาระหน้าที่อันสมควรในฐานะเป็นพลเมืองของชาติ
2. เพื่อให้รายละเอียดพื้นฐานเกี่ยวกับสถาบันต่าง ๆ ของไทยอันจะเป็นประโยชน์สำหรับนักศึกษาในอันที่จะศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของไทยในขั้นสูงขึ้นไป
3. เพื่อกระตุ้นความสนใจเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของสถาบันต่าง ๆ ของไทยในหมู่นักศึกษา ผู้สนใจควรจะได้ทำการศึกษา ค้นคว้าเพิ่มเติมอันจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการ ต่อไปในอนาคต

พม่า

ลาว

เวียดนาม

ประเทศไทย

กัมพูชา

อ่าวไทย

สหพันธมาเลเซีย

แผนที่ประเทศไทย

กิโลเมตร 50 25 0 50 100

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของอาณาจักรไทยในสมัยต่าง ๆ

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของอาณาจักรสุโขทัย

ถ้าหากจะพิจารณาหลักฐานจากตำนานรวมกับศิลาจารึกในสมัยสุโขทัยประกอบกันแล้ว ก็อาจจะแบ่งประวัติศาสตร์สุโขทัยออกได้เป็น 2 ช่วง *ช่วงแรกคือสมัยตำนาน* ประมาณระยะเวลาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 4 จนถึงประมาณพุทธศตวรรษที่ 17 ข้อมูลเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของสุโขทัยในช่วงนี้ ยังไม่สมบูรณ์และกระทำโดยการสันนิษฐานจากเรื่องราวที่บันทึกไว้อย่างไม่ประติบัติต่อในตำนาน ดังเช่น ตำนานเมืองเหนือ ข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สุโขทัยในช่วงดังกล่าวพอสรุปได้คร่าว ๆ ว่า มีการก่อสร้างเมืองขึ้นในบริเวณที่จะเจริญเป็นอาณาจักรสุโขทัยต่อมา ประมาณตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 4 ตำนานเมืองเหนือระบุว่า มีฤาษีมาสร้างเมืองดังเช่นเมืองศรีสัชชนาลัย สุโขทัย กำไพนนคร เมืองพิชัย และมีกษัตริย์ปกครองที่ศรีสัชชนาลัยอันเป็นเมืองศูนย์กลาง กษัตริย์พระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า พระร่วง ซึ่งต่อมาตกแก่งหลวงหายไปในพุทธศตวรรษที่ 13 ในระยะเวลาใกล้เคียงกันนี้ สุโขทัยถูกรุกรานโดยพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกจากเชียงแสน เจ้านายราชวงศ์สุโขทัยได้อภิเษกกับพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก¹ สันนิษฐานว่า ต่อมาฝ่ายเจ้านายไทยใหญ่ทางเหนือได้ลงมาปกครองที่สุโขทัยและสร้างเมืองใหม่เพิ่มขึ้นอีก ดังเช่นเมืองพิษณุโลก พระยาประชาภิจักร ผู้เขียนพงศาวดารโยนกมีความเห็นว่า เหตุการณ์ที่พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกมารุกรานสุโขทัยนี้ อาจตรงกับเรื่องราวของเชื้อสายพระเจ้าพรหม ที่ลงมาสร้างเมืองใหม่ที่กำแพงเพชรในสมัยพุทธศตวรรษที่ 16 ก็ได้²

ช่วงที่สองของประวัติศาสตร์สุโขทัย คือสมัยศิลาจารึก ประมาณตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 18 ถึงสมัยตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 20 เมื่อสุโขทัยถูกผนวกโดยอาณาจักรอยุธยา ในช่วงนี้ หลักฐานเกี่ยวกับอาณาจักรสุโขทัยมีมากขึ้น และแน่นอนขึ้น เพราะมีข้อมูลปรากฏอยู่ในศิลาจารึกหลายหลัก อย่างไรก็ตาม การรวบรวมเรื่องราวในช่วงนี้ยังต้องอาศัยการสันนิษฐานประกอบอยู่ด้วยไม่น้อย ประวัติศาสตร์ในตอนนี้เริ่มเมื่อ พระยาศรีนาวนำถม ได้ครองราชย์เป็นกษัตริย์ที่สุโขทัยศรีสัชชนาลัยในประมาณตอนต้นของพุทธศตวรรษที่ 18 ถึงตอนกลางของพุทธศตวรรษที่ 18³ พ่อขุนศรีนาวนำถม มีพระโอรสชื่อพ่อขุนผาเมือง ปกครองที่เมืองราด และต่อมาพ่อขุนผาเมืองแห่งเมืองราดได้ร่วมมือกับพ่อขุนบางกลางหาว (เดิมอ่านว่าพ่อขุนบางกลางท่าว) แห่งเมืองบางยางต่อสู้กับ *ขอมสมาดโขลญลำพง* ที่มายึดกรุงสุโขทัยศรีสัชชนาลัย และขับไล่ขอมสมาดโขลญลำพงออกไปได้สำเร็จ⁴ เหตุการณ์ในช่วงนี้ ทำให้นักประวัติศาสตร์หลายท่านตีความว่า เป็นเรื่องราวของการต่อสู้ของคนไทยที่สุโขทัยเพื่อเป็นเอกราชจากขอมหรือเขมร ในปัจจุบัน เริ่มมีผู้มีความเห็นแตกต่างออกไปบ้าง เช่น ขอมสมาดโขลญลำพงอาจเป็นเขมรในท้องถิ่นส่วนนี้ที่มีได้เกี่ยวข้องเป็นข้าราชการของราชสำนักเขมรที่นครหลวง และมีหน้าที่มาปกครองคนไทยแต่อย่างใด ภายหลังที่ได้รับชัยชนะจากการสู้รบกับขอมสมาดโขลญลำพงแล้ว พ่อขุนผาเมืองได้มอบให้พ่อขุนบางกลางหาวเป็นกษัตริย์ปกครองสุโขทัยต่อมา พร้อมทั้งมอบราชทินนาม กัมรเด็งอัญศรีอินทราดินทราหิตย์แก่พ่อขุนบางกลางหาวด้วย⁵ พ่อขุนบางกลางหาวจึงมีพระนามหลังครองราชย์ที่สุโขทัยว่า พ่อขุน

ศรีอินทราทิตย์ มีราชวงศ์ของพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ปกครองที่สุโขทัยต่อมาอีกประมาณ 200 ปี สุโขทัยก็ถูกผนวกโดยอาณาจักรอยุธยาในปี 1981

การขึ้นมาสู่อำนาจของอาณาจักรสุโขทัยในช่วงหลังนี้ คือตั้งแต่ประมาณตอนกลางของพุทธศตวรรษที่ 18 นั้น มีปัจจัยสำคัญประการหนึ่งเป็นส่วนช่วยผลักดันปัจจัยอันนี้ก็คือ *ช่องว่างแห่งอำนาจ* (Power vacuum) ที่เริ่มปรากฏขึ้นในแผ่นดินใหญ่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 ตอนปลาย อาณาจักรเขมรซึ่งเคยมีอิทธิพลสูงอยู่ทางลุ่มแม่น้ำโขงและเลยมาถึงเขตภาคกลางของไทยจนถึงเขตลพบุรี เริ่มเสื่อมอำนาจลงเพราะสภาพการปกครองและการเมืองภายใน และต่อมายังถูกจีนเข้าคุกคามเพราะไม่ยอมส่งบรรณาการให้แก่กษัตริย์จีน ในต้นพุทธศตวรรษที่ 19 อาณาจักรใหญ่ที่รายล้อมสุโขทัยอยู่ ดังเช่น อาณาจักรพุกาม ญวน จามปา และทางใต้ถึงชะวา ต่างก็ถูกกองทัพจีน (หรือมองโกล) เข้าคุกคามจนบอบช้ำเสื่อมอำนาจลงไปมากมาย แต่อาณาจักรสุโขทัยไม่ถูกกระทบกระเทือนจากปรากฏการณ์ทางการเมืองเช่นอาณาจักรอื่น เพราะผู้นำของไทย คือ พ่อขุนรามคำแหงใช้นโยบายผ่อนปรนกับจีนเสีย ด้วยเหตุนี้ จึงสามารถเสริมสร้างความมั่นคงและขยายอิทธิพลออกไปโดยรอบได้อย่างรวดเร็ว

ในช่วงระยะเวลาประมาณ 200 ปี ของอาณาจักรสุโขทัยในยุคศิลาจารึกนี้ ทางคันคว่าของนักประวัติศาสตร์เท่าที่ได้กระทำมาจนถึงปัจจุบัน ได้ให้ข้อสันนิษฐานว่า อาณาจักรสุโขทัยมีพระมหากษัตริย์ปกครองโดยลำดับ ดังนี้

1. พ่อขุนศรีนาวนำถน ครองราชย์ประมาณ พ.ศ. 1724-1763

(ในลำดับที่ 2 ต่อมาจากพ่อขุนศรีนาวนำถมนั้น นักวิชาการบางท่านเชื่อว่า กษัตริย์ในลำดับนี้คือพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ (พ่อขุนผาเมือง)⁶

2. พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ครองราชย์ประมาณ พ.ศ. 1763 ไม่ปรากฏปีสวรรคต

3. พ่อขุนบานเมือง เป็นโอรสของพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ครองราชย์ถึงประมาณ พ.ศ. 1822

4. พ่อขุนรามคำแหง โอรสองค์รองของพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ครองราชย์ประมาณ พ.ศ. 1822 ถึง พ.ศ. 1842

5. พระยาไสสงคราม ครองราชย์ประมาณ พ.ศ. 1843 ถึงประมาณ พ.ศ. 1865 (สำหรับพระยาไสสงครามนี้ นักประวัติศาสตร์บางท่าน ดังเช่น หม่อมเจ้าจันทร์จิรายุ รัชนี้ นายตรี อมาตยกุล นายจร สุขพานิช และนายสินชัย กระบวนแสง ยอมรับว่าเป็นกษัตริย์สุโขทัยปกครองต่อจากพ่อขุนรามคำแหง เพราะมีพระนามปรากฏอยู่ในศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 45 รวมอยู่กับพระนามของกษัตริย์สุโขทัยพระองค์อื่น ๆ ด้วย นายจร สุขพานิช มีความเห็นว่า พระยาไสสงครามนี้อาจเป็นโอรสองค์หนึ่งของพ่อขุนศรีอินทราทิตย์และมีพระมารดาเป็นเจ้าหญิงศรีธรรมราช พระองค์คือพระยาเสือไทย กษัตริย์สุโขทัยในเอกสารของจามปา ที่ได้้นำทัพผ่านกัมพูชาเข้าไปรุกรานอาณาจักรจามปา - แต่ทำการรบไม่ได้ผล เมื่อถอยกลับมาสุโขทัยแล้ว - ต่อมาได้ไปเป็นกษัตริย์แห่งนครศรีธรรมราชและเป็นบุคคลเดียวกับพระยาศรีไสยณรงค์⁷ ซึ่งตำนานพระธาตุนครศรีธรรมราชกล่าวว่า เสด็จมาปกครองนครศรีธรรมราชจากทางทิศตะวันตก⁸ แต่นักวิชาการบางท่าน เช่น

ดร.ประเสริฐ ญ นคร ยังไม่ยอมรับว่าพระยาไสสงครามเป็นกษัตริย์สุโขทัย ดร.ประเสริฐ - สันนิษฐานว่า อาจเป็นเพียงผู้สำเร็จราชการแทนเยาวกษัตริย์พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง เพราะพระยาไสสงครามมีคำนำหน้าพระนามปรากฏในจารึกหลักที่ 45 ว่า *ปู่ไสสงคราม* เท่านั้น ไม่ใช่ *ปู่พระยา* เช่น คำนำหน้าพระนามของบุคคลที่เป็นที่ยอมรับกันแล้วว่า เป็นกษัตริย์สุโขทัย ดังเช่น *ปู่พระยาศรีอินทราทิตย์* *ปู่พระยาบาน* *ปู่พระยารามราช* เป็นต้น⁹)

6. **พระยาเลอไทย** เป็นโอรสของพ่อขุนรามคำแหง ครองราชย์ประมาณ พ.ศ. 1866 ถึงประมาณ พ.ศ. 1884

7. **พระยาวันนาค** ดร.ประเสริฐ ญ นคร สันนิษฐานว่า อาจทรงเป็นโอรสของพระยาบานเมือง ครองราชย์ประมาณ พ.ศ. 1884 - พ.ศ. 1890

8. **พระยาสิทธิไทย** (พระมหาธรรมราชาที่ 1) เป็นโอรสของพระยาเลอไทย ครองราชย์ประมาณ พ.ศ. 1890 ถึงประมาณ พ.ศ. 1911 - 1917

9. **พระมหาธรรมราชาที่ 2** ปีครองราชย์ไม่แน่นอน ครองราชย์อยู่จนถึงประมาณ พ.ศ. 1942

10. **พระมหาธรรมราชาที่ 3** (ไสยลือไท) ครองราชย์ประมาณ พ.ศ. 1942 ถึง ประมาณ พ.ศ. 1962

11. **พระมหาธรรมราชาที่ 4** (บรมपाल) ครองราชย์ประมาณ พ.ศ. 1962 - 1981

ถ้าพิจารณาจากลักษณะอำนาจทางการเมืองของสุโขทัย สามารถแบ่งช่วงระยะเวลา 200 ปีของสุโขทัยออกได้เป็น 4 ช่วงดังนี้

ช่วงที่หนึ่ง ประมาณ พ.ศ. 1724 - 1822 เป็นช่วงเวลาแห่งการสร้างสมความมั่นคงของสุโขทัย โดยขยายอำนาจออกผนวกเมืองของคนไทยกลุ่มอื่น ๆ เข้ามาในอิทธิพล บริเวณที่สันนิษฐานว่าเข้ามารวมเป็นอาณาจักรสุโขทัยในสมัยนี้คือ สุโขทัย ศรีสัชชนาลัย ดากกำแพงเพชร พิษณุโลก พิจิตร นครสวรรค์ ทางใต้อาจลงไปถึงเพชรบุรีและราชบุรี ระยะนี้ตรงกับสมัยพ่อขุนศรีนาวนำถมจนถึงสมัยพ่อขุนบานเมือง

ช่วงที่สอง ประมาณ พ.ศ. 1822 - 1842 คือ สมัยพ่อขุนรามคำแหง สุโขทัยขยายอำนาจออกไปอย่างกว้างขวางและในเวลาอันรวดเร็ว ทั้งนี้เพราะความสามารถทางการรบและการปกครองของพ่อขุนรามคำแหงและเพราะช่องว่างแห่งอำนาจที่เกิดขึ้นในภูมิภาคส่วนนี้ ในยุคที่มองโกลเข้าคุกคามประเทศเพื่อนบ้านของสุโขทัย มองโกลเข้ารุกรานอาณาจักรต่าง ๆ ที่ไม่ยอมส่งบรรณาการเพื่อแสดงการยอมรับอำนาจของจีนดังเช่น อาณาจักรพุกามของพม่า เวียดนาม จามปา เขมร และทางใต้รุกรานไปถึงชะวา บางอาณาจักรประสบความเสียหายมากมายถึงกับถึงจุดจบ เช่น อาณาจักรพุกาม และอาณาจักรสิงห์สำหรับในชะวา สำหรับสุโขทัย พ่อขุนรามคำแหงมีนโยบายผ่อนปรนต่อมองโกล โดยยอมส่งบรรณาการไปโดยดี ทำให้ไม่ถูกรุกรานและสามารถขยายอำนาจออกไปโดยรอบในบริเวณที่อ่อนแอได้ ทั้งยังมีนโยบายผูกมัดกำลังกับทางลานนาเป็นการสะกดกันภัยทางเหนืออีกด้วย อิทธิพลของสุโขทัยทางตะวันออก มีไปถึงลุ่มน้ำป่าสักและ

เวียงจันทร์ ทางทิศใต้ มีอิทธิพลถึงนครศรีธรรมราช และหัวเมืองมลายูภาคเหนือ ทิศตะวันตกจดเมืองเมาะตะมะ และทิศเหนือมีไปถึงเมืองแพร่ น่าน และหลวงพระบาง การขยายอิทธิพลอย่างรวดเร็วนี้ มีทั้งโดยการรบและการที่เมืองอื่นยอมรับอำนาจ และบริเวณใต้อิทธิพลเหล่านี้ สุโขทัยก็ได้เข้าไปปกครองอย่างจริงจัง ในสมัยพ่อขุนรามคำแหง สุโขทัยมีความเจริญสูง ทั้งในด้าน ศาสนา ศิลป และวิชาการ ตลอดจนมีความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจด้วย

ช่วงที่สาม ประมาณ พ.ศ. 1842 - 1921 อำนาจของสุโขทัยลดน้อยถอยลงภายหลังรัชกาลพ่อขุนรามคำแหง เขตแดนต่าง ๆ ในอิทธิพลแยกตัวออกไป สุโขทัยพยายามคืนรรบรวมอาณาเขตและสร้างความเข้มแข็งขึ้นมาใหม่ ความพยายามนี้ ถือได้ว่าเป็นผลสำเร็จ ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลงานในสมัยของพระมหาธรรมราชาลิไทย สุโขทัยรักษาอำนาจและเขตแดนส่วนใหญ่ไว้ได้ แม้จะไม่รุ่งเรืองเท่าสมัยพ่อขุนรามคำแหง ในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทยนี้ ยังมีความรุ่งเรืองในทางศาสนาและวรรณกรรมเป็นอย่างมาก สุโขทัยเริ่มถูกคุกคามอย่างหนักจากอยุธยาตั้งแต่ปี 1914 จนในที่สุดยอมอ่อนน้อมต่ออยุธยาในปี พ.ศ. 1921 ในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 2

ช่วงที่สี่ ระหว่าง พ.ศ. 1921 - 1981 เป็นช่วงที่สุโขทัยอยู่ในฐานะประเทศราชของอยุธยา อยุธยาไม่ได้ปกครองอาณาจักรสุโขทัยโดยตรง แต่จัดแบ่งสุโขทัยออกเป็น 2 ส่วน ให้เจ้านายสุโขทัยได้ปกครองตนเอง สุโขทัยพยายามต่อสู้เพื่อเอกราช อาจถือได้ว่าระหว่างปี 1931 - 1962 สุโขทัยหลุดพ้นจากอำนาจอยุธยาได้ชั่วคราว¹¹ แต่ต่อมามีการแก่งแย่งอำนาจในราชวงศ์สุโขทัย ทำให้อยุธยาเข้ามามีอำนาจเหนือสุโขทัยได้อีก อยุธยายังคงใช้นโยบายปกครองทางอ้อมกับสุโขทัยในระยะแรก โดยให้เจ้านายสุโขทัยปกครองต่อไป แต่ภายหลังตั้งแต่ พ.ศ. 1981 เมื่อโอกาสอำนวย และอยุธยามีความมั่นใจในอำนาจของตนเพียงพอแล้ว จึงปกครองสุโขทัยโดยตรง

เห็นได้ว่าสุโขทัยมีช่วงระยะเวลาที่เข้มแข็งมั่นคงอย่างแท้จริงอยู่ไม่นาน คือ ประมาณ 80 ปี (นับจากตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 18 ถึงสิ้นสมัยพ่อขุนรามคำแหงใน พ.ศ. 1842) จากนั้นสุโขทัยก็เสื่อมอำนาจไปค่อนข้างรวดเร็ว ทั้งนี้เนื่องจากสุโขทัยมีลักษณะการปกครองในรูปนครรัฐ อาณาจักรรวมกันไว้เพียงหลวม ๆ เมื่อขาดผู้นำที่สามารถ อาณาจักรจึงแตกแยกอย่างรวดเร็ว และสุโขทัยยังขาดพื้นฐานทางเกษตรกรรม และการค้ามาสนับสนุนให้คงความยิ่งใหญ่ไว้ได้ จึงเป็นฝ่ายเสียเปรียบอยุธยาที่มีปัจจัยทั้งสองเป็นเครื่องเสริมสร้างความมั่นคงได้อย่างพร้อมมูล กล่าวคือ ที่ดินเพื่อการเพาะปลูกของสุโขทัยมีจำกัด และหลักฐานที่ว่า ผู้ปกครองสุโขทัยมุ่งทำการชลประทานเพื่อการเกษตรก็มีอยู่น้อยมาก¹² เมื่อสุโขทัยหันไปหาการค้าเพื่อช่วยฐานะทางเศรษฐกิจ เส้นทางทางการค้าของสุโขทัยก็อยู่ในสภาพที่จะถูกอยุธยาบีบบังคับได้ นอกจากนี้ สุโขทัยยังเป็นรองในเรื่องกำลังคน - ถ้าหากจะเปรียบกับลานนาหรืออยุธยา ประกอบกับผู้นำของสุโขทัยในระยะหลังยังมีสมรรถภาพเป็นรองทางอยุธยาอีกด้วย สุโขทัยจึงถูกอยุธยาครอบงำได้ในที่สุด

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของอาณาจักรในเขตลานนา

บริเวณที่เรียกว่าเป็นเขตลานนาได้แก่ บริเวณภาคเหนือของประเทศไทยในปัจจุบัน ซึ่งกินอาณาเขตจังหวัดต่าง ๆ ดังนี้ คือ จ.เชียงราย จ.แม่ฮ่องสอน จ.เชียงใหม่ จ.ลำปาง จ.ลำพูน จ.แพร่ และ จ.น่าน

จากตำนานเก่าแก่ของไทยระบุว่า มีคนไทยอพยพจากทางเหนือมาตั้งชุมชนขึ้นในเขตลานนาค้นตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 5 ชุมชนเหล่านี้จะขยายตัวใหญ่ขึ้น เรียกว่า เป็นเมืองได้ ในราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 ในยุคนั้น มีชุมชนที่สำคัญอยู่ 2 แห่ง คือ ที่เมืองโยนกนคร (ปัจจุบันคือ อ.เชียงแสน จ.เชียงราย เมืองโยนกนครนี้เป็นศูนย์กลางของราชวงศ์สิงหนวัติ) และเมืองเงินยาง เชียงแสน (ปัจจุบันคือ อ.แม่สาย จ.เชียงราย เมืองเงินยางเชียงแสนเป็นศูนย์กลางของราชวงศ์ลาวจิงกราช) เมืองทั้งสองยังมีชุมชนย่อย ๆ หรือเมืองย่อย ๆ เป็นบริวารอยู่โดยรอบ หรือในบริเวณที่ห่างออกไปบ้าง ทั้งนี้เพราะผู้นำของชุมชนในสมัยก่อนมีนโยบายส่งเชื้อสาย เช่น ลูกหรือหลานออกไปสร้างเมืองใหม่และอยู่ในอิทธิพลของเมืองพ่อ ชุมชนใหญ่และเมืองบริวารเหล่านี้ยังไม่สามารถถือได้ว่าเป็นอาณาจักรที่แท้จริง ต่อมาในราวตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงพุทธศตวรรษที่ 18 ตอนต้น ชุมชนโยนกนครถูกคุกคามบ่อยครั้งจากเขมรและมอญ เชื้อสายของราชวงศ์สิงหนวัติจึงอพยพลงมาสร้างเมืองใหม่ทางใต้ สันนิษฐานว่า ได้แก่ บริเวณเมืองกำแพงเพชร และต่อมาอยู่ที่เพชรบุรี และแถบภาคกลางของไทยใกล้เคียงกับอยุธยา ชุมชนดั้งเดิมที่โยนกนครจึงสลายตัวไป แต่ชุมชนที่เงินยางเชียงแสนยังคงเจริญสืบมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 19 ในรัชกาลของพระยามังราย (พ.ศ. 1802 - 1860) จึงเริ่มรวบรวมอาณาเขตอย่างกว้างขวาง และสามารถควบคุมดินแดนเหล่านั้นอย่างมั่นคงกว่าสมัยก่อน ๆ พระยามังรายรวบรวมอาณาเขตโดยการประกาศให้มาสวามิภักดิ์ การทำสงคราม และการสร้างเมืองใหม่ เมืองที่อยู่ในอิทธิพลของเงินยางเชียงแสนในสมัยของการรวบรวมอาณาเขตของพระยามังราย ได้แก่ เมืองมอบ เมืองไล่ เชียงคำ (อ.เชียงคำ จ.เชียงราย) เชียงช้าง เชียงราย (สร้างใน พ.ศ. 1808) เมืองฝาง เชียงของ เมืองเชียง ลำพูน (ตีได้จากพระยาธิบยา กษัตริย์แห่งลำพูนซึ่งมีเชื้อสายมอญ ในปี 1824) ในปี 1829 พระยามังรายพยายามขยายอำนาจไปยังอาณาจักรพะเยา แต่พระยาเจ้าเมืองแห่งพะเยาใช้วาทศิลป์ทางการทูตเจรจากับพระยามังราย ในที่สุดพระยามังรายเลิกล้มความตั้งใจที่จะยึดครองพะเยาเสีย ในตอนปลายของสมัยพระยามังราย อาณาเขตของเงินยางเชียงแสนยังขยายไปถึงบริเวณเมืองนายนของพวกไทใหญ่อีกด้วย¹³

นับตั้งแต่สมัยพระยามังรายนี้ไป มีเชื้อสายของพระยามังรายทำการปกครองอาณาจักรเงินยางเชียงแสนเป็นราชวงศ์เดียวกันเรื่อยมา จวบจนกระทั่งถูกพม่ายึดครองได้ใน พ.ศ. 2101 มีรายละเอียดดังต่อไปนี้¹⁴

1. พระยามังราย (ปกครองตั้งแต่ พ.ศ. 1802 - 1861) ในสมัยพระยามังรายส่งโอรสไปครองเมืองสำคัญซึ่งถือว่าเป็นเมืองลูกหลวง ดังนี้ ขุนเครื่อง ครองเมืองเชียงราย ต่อมาขุนเครื่องคิดกบฏถูกประหารชีวิต ให้ขุนครามผู้เป็นน้องครองแทน ขุนเครือน้องคนสุดท้ายต้องมีนิสัยไม่ดี พระยา-

มั่งรายส่งไปครองเมืองนาย

2. **พระยาไชยสงคราม** (โอรสองค์ที่สองของพระยามังราย เดิมชื่อขุนคราม สมัยพระยามังราย พระยาครามได้เป็นเจ้าเมืองเชียงรายนมาก่อน ได้เป็นกษัตริย์ตั้งแต่ พ.ศ. 1861-1870) ในสมัยพระยาไชยสงคราม เชียงรายเป็นเมืองหลวง ให้ราชบุตรครองเมืองสำคัญดังนี้

เจ้าแสนภู ครองเมืองเชียงใหม่

เจ้านาถม (น้ำท่วม) ครองเมืองฝาง (ในหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ว่าให้ไปครองเมืองตาก)

เจ้าจ้าวเกิง ครองเมืองเชียงของ

ความยุ่งยากทางการเมืองที่เกิดขึ้นในสมัยของพระยาไชยสงคราม คือ การแย่งแย่งอำนาจและการเป็นกบฏของเมืองลูกหลวง ดังเช่น พ.ศ. 1862 ขุนเครือแห่งเมืองนาย มาตีเชียงใหม่ พ.ศ. 1863 เจ้านาถม ยกทัพมาจากฝางยึดเมืองเชียงใหม่คืนได้ และเข้าปกครองเชียงใหม่แทน ต่อมาเจ้านาถมคิดกบฏต่อพระยาไชยสงคราม เจ้าจ้าวเกิงอุษาคจิงจับตัวส่งไปไว้ที่เมืองเชียงตุง (หรือเขมรัฐ) เจ้าแสนภูได้กลับมาครองเชียงใหม่ต่อไป

3. **พระยาแสนภู** (ปกครองที่เชียงรายน ตั้งแต่ พ.ศ. 1870 - 1881) ให้โอรสคือ เจ้าคำฟูปกครองเชียงใหม่ ต่อมาพระยาแสนภูสร้างเชียงแสนเป็นเมืองหลวง ใน พ.ศ. 1874

4. **พระยาคำฟู** (ปกครองที่เชียงแสน ตั้งแต่ พ.ศ. 1881 - 1888) ให้ราชโอรสชื่อ เจ้าบุญ (หรือผายู) ไปครองเชียงใหม่ ในสมัยนี้ เงินยางเชียงแสนได้ขยายอำนาจผนวกอาณาจักรพะเยาของพระยาจำเมืองไว้ได้สำเร็จ และพยายามตีเมืองแพร่ แต่ไม่สำเร็จ

5. **พระยาผายู** (ปกครองตั้งแต่ พ.ศ. 1888 - 1910) พระยาผายูปกครองที่เชียงใหม่ เชียงใหม่จึงเปลี่ยนฐานะมาเป็นเมืองหลวง และจะเป็นเมืองหลวงเรื่อยไป โอรสองค์ใหญ่ของพระยาผายูชื่อ ท้าวเกือนา ไม่ปรากฏแน่ชัดว่าให้ไปปกครองเมืองใด

6. **พระยาเกือนา** (ปกครอง พ.ศ. 1910 - 1929) ให้ท้าวมหาพรหม อุษาปกครองที่เชียงรายน สมัยนี้มีการสนับสนุนด้านศาสนาเป็นอย่างมาก พระยาเกือนาอาราธนาพระเถระผู้ใหญ่จากสุโขทัยมาเผยแผ่ศาสนาที่ลำพูนและเชียงใหม่ โอรสองค์ใหญ่ของพระยาเกือนา ชื่อ ท้าวแสนเมืองมา

7. **พระยาแสนเมืองมา** (ปกครอง พ.ศ. 1929 - 1944) ในระยะแรกที่ขึ้นครองราชย์ ท้าวมหาพรหมผู้เป็นอาຍกกำลังจากเชียงรายนมาแย่งราชสมบัติ ท้าวมหาพรหมสู้ไม่ได้จึงติดต่อขอความช่วยเหลือจากขุนหลวงพะงั่ว กษัตริย์แห่งอยุธยาโดยขอให้ขุนหลวงพะงั่วยกทัพมาตีเชียงใหม่ แต่ทัพอยุธยาทำการไม่สำเร็จ ต้องเลิกทัพกลับไป ท้าวมหาพรหมติดตามลงไปอยู่อยุธยา และได้ผูกสมัครักใคร่กับพระมเหสีของขุนหลวงพะงั่ว ภายหลังท้าวมหาพรหมได้กลับมาเชียงใหม่อีก พระยาแสนเมืองมาให้ไปครองเชียงรายนต่อไป ในรัชกาลของพระยาแสนเมืองมานี้คือ ใน พ.ศ. 1931 มีเหตุให้มิตรภาพระหว่างอาณาจักรเงินยางและสุโขทัยต้องแตกหักลงไป ทั้งนี้เพราะทางเชียงใหม่วางแผนที่จะขยายอำนาจลงมายังสุโขทัยแต่ทางสุโขทัยสะกิดทัพเชียงใหม่ให้ถอยกลับขึ้นไปได้สำเร็จ

8. **พระยาสามฝั่งแกน** (ครองราชย์ พ.ศ. 1944 - 1985) เมื่อได้ราชสมบัติพระชนม์เพียง 13 พรรษา ถูกพระเชษฐาต่างมารดา ชื่อ ท้าวยี่กุมกาม ผู้ครองเมืองเชียงรายนยกกำลังมาแย่งราชสมบัติ ท้าวยี่กุมกามทำการไม่สำเร็จจึงหนีไปพึ่งพระยาไสยลือ (หรือพระยาไสยลือไทย หรือ

พระมหารัชมรรชาที่ 3) แห่งสุโขทัย พระยาไสยลือไทยได้โอกาสยกกำลังไปตีเชียงใหม่ แต่ทำการไม่สำเร็จ ในสมัยนี้เงินยกทัพมาตีเชียงแสนเช่นกันแต่ตีไม่ได้

พระโอรสองค์ที่ 6 ของพระยาสามฝั่งแกน ชื่อ ท้าวลก ได้ครองเมืองพร้าว ต่อมาทำผิดอาญาถูกส่งไปอยู่เมืองยวมใต้ ท้าวลกคิดแย่งราชสมบัติและสามารถทำการได้สำเร็จในปี 1985 ท้าวลกเนรเทศพระราชบิดาไปอยู่เมืองสาต ภายหลังอภิเษกเป็นกษัตริย์แล้ว ท้าวลกทรงพระนามว่า พระเจ้าศรีสุธรรมดีโลกราชราช ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีในนามว่า พระยาดีโลกราช

9 พระยาดีโลกราช (ปกครอง พ.ศ. 1985 - 2030) ปีเดียวที่ขึ้นครองราชย์นี้ พระอนุชาคนที่ 10 ชื่อ ท้าวลิบ พยายามจะก่อกบฏลี้ภัยให้พระยาสามฝั่งแกนผู้เป็นพ่อ แต่ทำการไม่สำเร็จ ความวุ่นวายในเมืองเชียงใหม่เป็นชนวนให้อยุธยาเข้าคุกคามได้ ศักระหว่างอาณาจักรเงินยางเชียงแสน (ซึ่งต่อไปนี้จะเรียกว่า อาณาจักรลานนา เพราะมาถึงระยะนี้เงินยางเชียงแสนได้ผนวกดินแดนต่าง ๆ ในเขตลานนาไว้จนเกือบหมดสิ้นแล้ว ในสมัยพระยาดีโลกราชนี้ เงินยางเชียงแสนก็ได้ผนวกแพร่และน่านได้สำเร็จ เป็นอันว่ามีอาณาเขตครอบคลุมเขตลานนาไว้ได้ทั้งหมด) และอยุธยาจะเริ่มขึ้นใน พ.ศ. 1935 นี้ ลานนาและอยุธยาจะผลัดกันรุกผลัดกันรับเป็นสงครามติดต่อกันเป็นเวลานาน จนกระทั่ง พ.ศ. 2018 จึงทำสัญญาสงบศึกแก่กัน ปรากฏผลว่า ไม่มีฝ่ายใดได้ดินแดนเพิ่มเติม

พระยาดีโลกราช มีนโยบายขยายอาณาเขตอย่างกว้างขวาง และทรงเป็นนักรบที่ยันอย่าง มาก อาณาจักรลานนาจึงต้องทำสงครามกับอาณาจักรอื่น ๆ อีกหลายครั้ง ดังเช่น ทำสงครามกับหัวเมืองไทยใหญ่ที่เรียกว่าเมืองสือเซิน ทำสงครามกับหลวงพระบาง และกับญวน อาณาจักรลานนามีความมั่นคงและรุ่งเรืองมากในสมัยพระยาดีโลกราชนี้

10. พระยายอดเชียงราย (ครองราชย์ พ.ศ. 2030 - 2038) พระยายอดเชียงรายเป็นพระราชนัดดาของพระยาดีโลกราช เอกสารของทางลานนาบันทึกไว้ว่า พระยายอดฯ ครองราชย์เพียง 9 ปี ก็เสด็จไปประทับที่เมืองชะวาด (น้อย) พระโอรสคือ พระยาแก้ว ได้เป็นกษัตริย์ที่เชียงใหม่แทน

11. พระยาแก้ว (หรือพระเมืองแก้ว ครองราชย์ พ.ศ. 2038 - 2068) สมัยพระเมืองแก้วนี้ ลานนาได้เปิดฉากทำสงครามกับอยุธยาอีก มีการสู้รบตอบโต้กันหลายครั้ง จนถึง พ.ศ. 2065 ผลปรากฏว่า ไม่มีฝ่ายใดได้ดินแดนเพิ่มเติม สงครามยุติลงเพราะนโยบายของพระอาทิตย์วงศ์ ซึ่งทรงเป็นพระโอรสของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 แห่งศรีอยุธยา พระรามาธิบดีที่ 2 โปรดฯ ให้พระอาทิตย์วงศ์ไปปกครองที่พิษณุโลก พระอาทิตย์วงศ์จึงได้ส่งทูตขึ้นไปเจรจาสงบศึกกับทางฝ่ายลานนา การทำสงครามติดพันกับอยุธยามีผลให้ลานนาไม่สามารถควบคุมอาณาเขตของตนทางเหนือคือบริเวณหัวเมืองไทยใหญ่ เช่น เมืองนายนและเชียงตุงได้มั่นคงเท่าที่ควร อิทธิพลของลานนาเสื่อมไปจากเขตทางเหนือ

12. พระยาเกศ ครั้งที่ 1 (หรือพระเมืองเกษเกล้า ครองราชย์ พ.ศ. 2068 - 2081) ครองราชย์ได้ 13 ปี ขุนนางลานน่ายึดอำนาจได้สำเร็จ นำพระยาเกศไปไว้ที่เมืองน้อย และนำพระโอรสที่ทรงพระนามว่า เจ้าพ่อท้าวชาย ขึ้นเสวยราชย์แทน

13. เจ้าพ่อท้าวชาย (หรือพระเจ้าทวายคำ ครองราชย์ พ.ศ. 2081 - 2086) เจ้าพ่อท้าวชาย

ไม่ประพฤติในทศพิธราชธรรม ขุนนางลานนาจึงร่วมมือกันกำจัดเสียในปี 2086 แล้วไปอัญเชิญพระยาเกศจากเมืองน้อยมาเป็นกษัตริย์อีกครั้งหนึ่ง

14. พระยาเกศ ครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2086 - 2088) พระยาเกศครองราชย์ครั้งที่ 2 ได้เพียง 2 ปี ถูกขุนนางกลุ่มหนึ่ง ซึ่งมีแสนคร้าว (แสนดาว) เป็นผู้นำ จับปลงพระชนม์เสีย

ระยะนี้ลานนาจึงขาดผู้นำ ฝ่ายเจ้านายและขุนนางแยกออกเป็น 2 กลุ่มใหญ่ ๆ ฝ่ายแสนคร้าว ซึ่งเป็นขุนนางเชียงใหม่อีกกลุ่มหนึ่ง และเจ้าเมืองต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ก็อีกกลุ่มหนึ่ง คือ เจ้าเมืองลำปาง เจ้าเมืองเชียงราย เจ้าเมืองเชียงแสน และเจ้าเมืองพาน กลุ่มของแสนคร้าวต้องการนำเจ้านายจากเมืองนาย ซึ่งสืบเชื้อสายมาจากพระยามังรายมาเป็นกษัตริย์เชียงใหม่ ส่วนกลุ่มเจ้าเมืองลำปาง เชียงราย วลว ต้องการนำพระยาล้านช้างมาปกครองเชียงใหม่ ขณะยังคุมเชิงกันอยู่นั้น เจ้าเมืองแสนหวียกทัพมาล้อมเชียงใหม่อีก แต่ตีไม่ได้ จึงติดต่อกันมายังอยุธยาให้ขึ้นไปตีเชียงใหม่ ทัพอยุธยายังไม่ทันถึง กลุ่มเจ้าเมืองลำปาง เชียงราย วลว ก็นำกำลังมากำจัดแสนคร้าว และพรรคพวกได้ และยกพระนางมหาเทวีเจ้าจिरประภาเป็นกษัตริย์ไปก่อน ขณะที่รอเจ้านายจากทางล้านช้าง เชียงใหม่ อยู่ในสภาพอ่อนแอเช่นนี้ จึงยอมเปิดประตูเมืองให้ทัพอยุธยาในปี 2088 แต่เมื่อทัพอยุธยากลับไปก็ได้เวียงจันทน์ช่วยสนับสนุนให้เป็นอิสระอีก

15. พระชัยเชษฐาธิราช (ปกครองที่เชียงใหม่ ตั้งแต่ 2089 - 2090) พระชัยเชษฐาธิราชเป็นโอรสพระเจ้าโพธิสารแห่งล้านช้าง มีพระมารดาเป็นพระราชธิดาของพระยาอดเชียงราย พระชัยเชษฐาจึงมีเชื้อสายของลานนาด้วย ทำให้ฝ่ายเจ้าเมืองต่าง ๆ ของลานนาต้องการให้มาเป็นกษัตริย์ที่เชียงใหม่ เมื่อพระชัยเชษฐามาปกครองเชียงใหม่ มีพระชนม์เพียง 12 พรรษา พระชัยเชษฐามาประทับที่เชียงใหม่ได้เพียงปีเดียว ก็ต้องเสด็จกลับล้านช้าง เพราะพระราชบิดาสวรรคตในตอนกลับได้อัญเชิญพระแก้วมรกตและพระพุทธรูปสำคัญไปด้วย ต่อมาส่งคืนแต่พระพุทธรูปสำคัญ

ทางเชียงใหม่จึงเกิดความวุ่นวายขึ้นอีก เพราะขุนนางที่มีอิทธิพลต่างต่อสู้เพื่อแย่งชิงอำนาจกันขึ้น ในที่สุดขุนนางกลุ่มหนึ่งจึงไปอัญเชิญ เจ้าท้าวแม่กุ แห่งเมืองนาย ซึ่งมีเชื้อสายของพระยามังรายให้มาเป็นกษัตริย์เชียงใหม่

16. เจ้าท้าวแม่กุ (หรือเมกุติ ครองราชย์ พ.ศ. 2100 - 2107) สมัยนี้พม่าเริ่มคุกคามเข้ามายังเขตลานนาแล้ว ในที่สุดพม่าเข้ายึดเชียงใหม่ได้ในปี 2101 ดินแดนต่าง ๆ ของอาณาจักรลานนาอยู่ใต้อิทธิพลของพมานับแต่นั้น ในชั้นต้น พระเจ้าบุเรงนองยังให้ท้าวแม่กุปกครองลานนาต่อไป แต่ต่อมาใน พ.ศ. 2107 ท้าวแม่กุกระทำการแข็งข้อต่อพระเจ้าบุเรงนอง พระเจ้าบุเรงนองต้องยกทัพมาปราบปรามจนสามารถควบคุมเชียงใหม่ได้อีก ท้าวแม่กุถูกนำไปไว้ที่เมืองหงสาวดี บุเรงนองให้นางวิสุทธิเทวีปกครองเชียงใหม่ต่อมา พอถึงปี 2121 พระนางวิสุทธิเทวีสิ้นพระชนม์ พระเจ้าบุเรงนอง โปรดฯ ให้เจ้าฟ้าสาวัดทินรภา พระโอรสปกครองเชียงใหม่

เมื่อพิจารณาถึงลักษณะความมั่นคงและการขยายอำนาจทางการเมืองของอาณาจักรเงินยางเชียงแสน ซึ่งต่อมาจะเรียกว่าเป็นอาณาจักรลานนาแล้ว สามารถแบ่งช่วงระยะเวลาในประวัติศาสตร์ของลานนนานับแต่สมัยพระยามังรายจนถึง พ.ศ. 2101 ได้ออกเป็น 4 ช่วง ดังนี้ คือ

ช่วงที่ 1 สมัยพระยามังราย (พ.ศ. 1802 - 1861)

เป็นระยะที่มีการรวบรวมอาณาเขตโดยรอบเมืองเงินยางเชียงแสนไว้ภายใต้การควบคุมของเงินยางเชียงแสนอย่างมั่นคง โดยมีพระยามังรายเป็นประมุข ลักษณะความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางการปกครองที่เกิดขึ้น ถือได้ว่ามีลักษณะของความเป็นอาณาจักร (Kingdom) ได้ พระยามังรายปกครองอาณาจักรในรูปแบบนครรัฐ โดยการส่งพระโอรส นัคดา หรืออนุชาไปปกครองตามเมืองสำคัญต่าง ๆ โดยรอบ อาณาจักรของคนไทยแห่งอื่นที่รุ่งเรืองอยู่ในระยะเดียวกับเงินยางเชียงแสนคือ อาณาจักรพะเยาทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือและสุโขทัยทางใต้ พระยามังรายมีนโยบายเป็นพันธมิตรอย่างใกล้ชิดกับอาณาจักรทั้งสองเพื่อร่วมกันฉีกกำลังต่อต้านการคุกคามของมองโกลและขณะเดียวกันก็เพื่อที่อาณาจักรเงินยางเชียงแสนจะขยายดินแดนไปทางด้านอื่นโดยสะดวก พระยามังรายพยายามขยายอิทธิพลเข้าไปยังพม่าและมอญด้วย ช่วงนี้เป็นช่วงที่อาณาจักรเงินยางเชียงแสนมีเสถียรภาพความมั่นคงทางการเมืองเป็นอย่างมาก ที่จริงแล้วเงินยางเชียงแสนเข้มแข็งพอที่จะผนวกสุโขทัยได้ภายหลังที่พ่อขุนรามคำแหงสวรรคตไปแล้ว และในขณะนั้นดินแดนของสุโขทัยแตกแยกออกไปอย่างรวดเร็ว แต่พระยามังรายมิได้รุกรานสุโขทัยแต่อย่างใด ทั้งนี้อาจเป็นเพราะยึดมั่นในสัตย์สาบานที่เคยให้ต่อพ่อขุนรามคำแหงไว้ก็เป็นได้

ช่วงที่ 2 สมัยหลังพระยามังรายและก่อนสมัยพระยาติโลกราช (พ.ศ. 1861 - 1985)

ในระยะแรกหลังสมัยพระยามังราย ทางอาณาจักรเงินยางเชียงแสนมีความวุ่นวายจากการแย่งชิงอำนาจในหมู่ราชวงศ์ แต่ต่อมาในสมัยของ 4 รัชกาลคือ รัชกาลพระยาแสนภู พระยาคำฟู พระยาผายู และพระยาเกีอณา การเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ไม่มีความวุ่นวาย ทางเงินยางเชียงแสนจึงมั่นคงพอและสามารถผนวกอาณาจักรพะเยาได้ในรัชกาลของพระยาคำฟู ศาสนาพุทธนิกายหินยานแบบลังกา แพร่เข้ามายังเงินยางเชียงแสนจากสุโขทัยในรัชสมัยของพระยาเกีอณา หลังจากสมัยของพระยาเกีอณาแล้ว คือในรัชกาลของพระยาแสนเมืองมาและสามฝั่งแกน การแย่งชิงอำนาจในหมู่เจ้านาย ทำให้เงินยางเชียงแสนอ่อนแอลงไปบ้าง เปิดโอกาสให้ถูกรุกรานจากอยุธยาและสุโขทัย ในปี 1929 และ 1945 ตามลำดับ นอกจากนี้เงินยางเชียงแสนยังไม่สามารถขยายอิทธิพลไปยังสุโขทัยได้ ทั้ง ๆ ที่มีความประสงค์อย่างนั้นแล้วในสมัยนี้

ช่วงที่ 3 สมัยของพระยาติโลกราช (พ.ศ. 1985 - 2030)

พระยาติโลกราชนำเงินยางเชียงแสน ซึ่งต่อไปนี้จะเรียกว่า อาณาจักรลานนา ขึ้นมาอยู่ในฐานะอาณาจักรมหาอำนาจอีกครั้งหนึ่ง แม้ว่าในขั้นต้น พระองค์จะขึ้นเป็นกษัตริย์ด้วยการรัฐประหาร และอาณาจักรมีความวุ่นวายจนเป็นเหตุให้ถูกรุกรานจากอยุธยา แต่ทางลานนาสามารถขจัดปัญหาในระยะนี้และคงความเป็นอิสระไว้ได้ พระยาติโลกราชเป็นผู้มีความสามารถในการรบและขยันรบ จึงมีนโยบายขยายอำนาจออกไปอย่างกว้างขวาง ทางทิศเหนือ ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ทิศตะวันออก ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ และทิศใต้ ดังรายละเอียดที่กล่าวไว้แล้วข้างต้นเกี่ยวกับเรื่องราวในสมัยพระยาติโลกราช

ช่วงที่ 4 สมัยหลังพระยาติโลกราชจนถึงสมัยอยู่ใต้การปกครองของพม่า (พ.ศ. 2030 - 2101)

ในระยะ 40 ปีแรกของช่วงที่ 4 นี้ ลานนายังมีความเข้มแข็งดีอยู่ในสมัยของพระยาแก้วจึงพยายามเจริญรอยตามพระยาติโลกราช โดยการรุกรานลงมาทางใต้เพื่อยึดครองหัวเมืองเหนือ (อาณาจักรสุโขทัยแต่เดิม) ทำให้มีการสู้รบอีกหลายครั้งกับอยุธยา สงครามยุติลงโดยทางฝ่ายอยุธยาส่งทูตไปเจรจาสงบศึก ทางลานนามิได้ดินแดนเพิ่มเติมแต่อย่างไร การทำสงครามกับอยุธยาทำให้ลานนาควบคุมเมืองขึ้นในเขตทางเหนือ คือ ดินแดนของพวกลัวใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองน่านและเมืองเชียงตุงได้ไม่มั่นคง นับแต่ พ.ศ. 2081 เป็นต้นมา ความวุ่นวายภายในอาณาจักรอันเกิดจากการที่กษัตริย์อ่อนแอ การแย่งชิงราชสมบัติ และการที่ขุนนางจับกษัตริย์ปลงพระชนม์ จนถึงการที่ขุนนางของเชียงใหม่และเมืองสำคัญอื่น ๆ สู้รบกันเอง ทำให้อยุธยาสามารถขยายอำนาจไปเชียงใหม่ได้สำเร็จเป็นครั้งแรก แม้อยุธยาจะไม่มีอำนาจอยู่ถาวร เมื่อพม่าขยายอำนาจเข้ามาทางด้านตะวันออก ลานนาไม่สามารถต้านทานพม่าได้ จึงเสียอิสรภาพแก่พม่าในปี 2101 พม่าเข้ามาปกครองลานนาโดยตรงใน พ.ศ. 2121 เมื่อบุเรงนองส่งพระโอรสมาเป็นกษัตริย์เชียงใหม่ ราชวงศ์มังรายซึ่งปกครองลานนาติดต่อกันมาโดยตลอดหมดอำนาจไป จากนั้นไปผู้ครองเชียงใหม่ส่วนใหญ่จะเป็นเชื้อสายกษัตริย์พม่า

ภูมิหลังประวัติศาสตร์ของอาณาจักรอยุธยา

มีหลักฐานทางโบราณคดีและเอกสารต่าง ๆ ทางประวัติศาสตร์ บ่งไว้ว่าอาณาจักรอยุธยานั้น มีตัวตนอยู่แล้วก่อนหน้าที่พระเจ้าอู่ทองหรือสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พ.ศ. 1893 - 1912) จะย้ายศูนย์กลางของอยุธยาเข้ามาตั้งอยู่ ณ บริเวณเกาะอยุธยาใน พ.ศ. 1893 อาณาจักรอยุธยาก่อตัวขึ้นตั้งแต่ก่อนสมัยพ่อขุนรามคำแหง (ประมาณ พ.ศ. 1822 ถึง พ.ศ. 1842) แห่งอาณาจักรสุโขทัยเสียอีก และมีความเจริญสืบเนื่องเรื่อยมา แต่ไม่มีหลักฐานบ่งแน่ชัดว่า ศูนย์กลางของอยุธยาอยู่ที่ใด จนกระทั่งถึงสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (หลักฐานที่แสดงว่าอาณาจักรมีความเจริญอยู่แล้ว ก่อนหน้ารัชสมัยของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 มีดังนี้ คือ

หลักฐานทางโบราณคดี ทางด้านฝั่งตะวันออกของเกาะอยุธยาในปัจจุบันคือ ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำป่าสัก บริเวณที่เป็นที่ตั้งของวัดโสมนัสและวัดกุฎีดาว ได้พบศิลปวัตถุ คือ พระพุทธรูป ซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 17 ถึงพุทธศตวรรษที่ 20 ศิลปในยุคนี้นี้จัดว่าเป็นศิลปที่ต่อเนื่องกับศิลปทวารวดี เรียกกันว่า ศิลปแบบอู่ทอง¹⁵ นอกจากนี้ยังมีหลักฐานที่ปรากฏในเอกสารอื่นได้แก่ พงศาวดารต่าง ๆ ทั้งของต่างประเทศและของไทยที่กล่าวถึงเมืองอยุธยาตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ 17 พงศาวดารพม่ากล่าวไว้ว่า ในสมัยพระเจ้าอนิรุทธิ์ซึ่งปกครองอาณาจักรพุกามอยู่ระหว่าง พ.ศ. 1588 - 1621 ประเทศที่ตั้งทางตะวันออกเฉียงใต้ของพุกาม คือ อยุธยา หรือโยชะ จึงสันนิษฐานได้ว่า คือ อยุธยานั่นเอง¹⁶ *ตำนานพระศาสดาคุณศรีธรรมราช* มีข้อความกล่าวถึงการสู้รบระหว่างพระเจ้าศรีธรรมโศกราช ผู้ครองนครศรีธรรมราชกับพระเจ้าอู่ทอง ผู้ครองกรุงศรีอยุธยา ณ บริเวณจังหวัดประจวบฯ ในปัจจุบัน ผลที่สุดทั้งสองฝ่ายพ่ายศึกกันและเจรจาสงบศึก พระเจ้าศรีธรรมโศกราชทรงออกปากฝากฝังพระอนุชาของพระองค์ คือ พระยา

จันทรมานต่อพระเจ้าอู่ทอง พระเจ้าศรีธรรมมาโคกราชผู้ขึ้นสวรรคตใน พ.ศ. 1821¹⁷ พงศาวดารเหนือ กล่าวอ้างถึงอยุธยาไว้มีใจความว่า ในสมัยพระเจ้าอนิรุทธ์ครองอยู่ที่พุกาม ได้ยกทัพมาตีลพบุรี พระเจ้าจันทโชติกษัตริย์ลพบุรียอมยกทัพพระมเหสีถวายพระเจ้าอนิรุทธ์ พม่าจึงเลิกทัพกลับ ต่อมา สมัยพระนารายณ์ไอรสของพระเจ้าจันทโชติปกครองที่ลพบุรี พม้ายกทัพมาตีอีกครั้งแต่ไม่สำเร็จ พระนารายณ์ทรงย้ายเมืองหลวงมาอยู่ในบริเวณที่ทรงสร้างวัดใหญ่ชัยมงคล บริเวณเดียวกันนี้ในเวลาต่อไป จะมีพระเจ้าสายน้ำผึ้งเป็นกษัตริย์และทรงให้สร้างวัดพนัญเชิงขึ้น จึงสันนิษฐานได้ว่า บริเวณที่พระนารายณ์ย้ายมาสร้างเมืองหลวงใหม่นี้ คือบริเวณที่เป็นกรุงศรีอยุธยาและคงสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 17¹⁸ *ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่* กล่าวถึงกรุงศรีอยุธยาไว้ในสมัยเดียวกับพระยามังรายและพ่อขุนรามคำแหง คือ ในประมาณ พ.ศ. 1829 เมื่อพระยาจำเมืองทรงจับได้ว่าพ่อขุนรามคำแหงมาผูกสมักรักใคร่กับพระมเหสีของพระองค์ และได้ร้องเรียนให้พระยามังรายตัดสินความให้นั้น พระยามังรายทรงรำพึงว่า พ่อขุนรามคำแหงทรงเป็นพระญาติทั้งกับกษัตริย์แห่งนครศรีธรรมราชและกษัตริย์แห่งอยุธยา พ่อขุนรามคำแหงจึงทรงมีอิทธิพลมาก พระยามังรายจะตัดสินอย่างใดลงไปจึงต้องทรงกระทำอย่างรอบคอบ *ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่* กล่าวไว้มีใจความดังนี้คือ “กูจักหื้อเอาพระยาร่วงผู้มีโทษมาแต่งสินไหมแก่มัน มันก็เป็นพระยา มีอำนาจมาก มันจักมีความละอายชาและอันหนึ่ง พระยาศรีธรรมราชนครหลวงกับพระยาศรีอยุธยา อันเป็นญาติพระยาร่วง ก็จักเป็นเวรแก่สหายกู เจ้าพระยาจำเมืองชาและ”¹⁹ *ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่* ยังกล่าวได้ด้วยว่า ในประมาณ ปี 1832 - 1833 พระยาไต้ (เป็นชื่อตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ใช้เรียกกษัตริย์แห่งศรีอยุธยา) ได้ส่งทูตมายังลานนาเพื่อแสดงฝีมือเอาห้วยสนเขม²⁰ จากหลักฐานที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้นนี้ จึงพอจะเชื่อได้ว่า อยุธยาเป็นเมืองใหญ่ที่ดั่งมาตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 17 - 18 และเจริญสืบเนื่องมาจนถึงสมัยที่พ่อขุนรามคำแหงทรงครองราชย์อยู่ที่สุโขทัยด้วย)

อย่างไรก็ตามรายละเอียดเกี่ยวกับอาณาจักรอยุธยาที่จะได้ศึกษาในวิชา HI 121 นี้ จะเป็นรายละเอียดตั้งแต่ที่ศูนย์กลางของอยุธยามาตั้งอยู่ ณ เกาะอยุธยาใน พ.ศ. 1893 เป็นต้นไป

อาณาจักรอยุธยาจะมีอายุยืนนานถึง 417 ปี นับแต่ พ.ศ. 1893 ถึง พ.ศ. 2310 ในช่วงระยะเวลาอันยาวนานนี้ อยุธยามีพระมหากษัตริย์ปกครองอยู่ทั้งสิ้น 32 พระองค์ และผ่านรัชกาลของขุนรวงศาธิราชที่ขึ้นมามีอำนาจในเวลาอันน้อยนิดด้วยแล้ว ก็จะมีพระมหากษัตริย์ทั้งสิ้น 33 พระองค์ ดังต่อไปนี้

1. **พระเจ้าอู่ทอง หรือ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1** (พ.ศ. 1893 - 1912) พระเจ้าอู่ทองเป็นผู้ย้ายศูนย์กลางของอาณาจักรอยุธยาเข้ามาตั้งมั่น ณ เกาะอยุธยา ซึ่งเป็นชัยภูมิที่เหมาะสมมากทั้งในการปกครอง ยุทธศาสตร์ และด้านเศรษฐกิจ กรุงศรีอยุธยาจึงสามารถยืนหยัดเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรได้ถึง 417 ปี ในสมัยนี้ได้มีการขยายอำนาจเข้ารุกรานเขมรไม่ต่ำกว่า 2 ครั้ง แม้ทัพไทยจะโจมตีเมืองหลวงเขมรได้สำเร็จ แต่ไม่สามารถยึดครองเขมรไว้ถาวร เจ้านาย ประชาชน ตลอดจนทรัพยากรพืชพันธุ์ปวงของเขมรถูกกวาดต้อนเข้ามายังดินแดนของไทยเป็นอันมาก และไทยสามารถยึดครองดินแดนแถบชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกของไทย เช่น บริเวณเมืองชลบุรี ระยอง

จันทบุรี และบริเวณเมืองนครราชสีมาได้มั่นคงขึ้น อาณาเขตทางภาคเหนือจดเขตแดนของอาณาจักรสุโขทัย ทางตะวันตก อยุธยาอ้างสิทธิเหนือเมืองทะวาย ตะนาวศรี ส่วนทางใต้ อ้างสิทธิลงไปจนถึงนครศรีธรรมราช และหัวเมืองมลายูภาคเหนือ วัฒนธรรมทางด้านการปกครอง และศิลปะของไทยในขณะนี้ มีอิทธิพลของวัฒนธรรมเขมร ซึ่งเขมรรับมาจากอินเดียอีกทีหนึ่งนั้นเกือบจะอยู่เป็นอันมาก

2. สมเด็จพระรามาเมศวร ครั้งที่ 1 (พ.ศ. 1912 - 1913) สมเด็จพระรามาเมศวรเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าอู่ทอง ทรงครองราชย์ต่อจากพระราชบิดาได้เพียง 1 ปี ก็ถูกขุนหลวงพะงั่วเจ้านายผู้ครองเมืองสุพรรณบุรีเข้ามาแย่งราชสมบัติ สมเด็จพระรามาเมศวรต้องยินยอม และพระองค์ไปครองเมืองลพบุรีต่อไป

3. สมเด็จพระบรมราชาที่ 1 หรือ ขุนหลวงพะงั่ว (พ.ศ. 1913 - 1931) ผลงานสำคัญของขุนหลวงพะงั่วคือ การแผ่ขยายอำนาจของอยุธยาเข้าครอบครองอาณาจักรสุโขทัยได้สำเร็จใน พ.ศ. 1921 หลังจากการสู้รบกันหลายครั้ง อยุธยาได้จัดการปกครองสุโขทัยทางอ้อม โดยให้เจ้านายสุโขทัยยังปกครองกันเองต่อไป แต่ได้จัดแบ่งสุโขทัยออกเป็น 2 ส่วนด้วยเพื่อตัดทอนกำลังเสียหลักฐานทางเขมรระบุว่า ขุนหลวงพะงั่วได้ยกกำลังเข้าโจมตีเมืองหลวงของเขมรได้ แต่ไทยมีอิทธิพลอยู่ได้ไม่นานนัก เขมรก็มาชิงเอาเมืองหลวงคืนไปสำเร็จ

4. สมเด็จพระเจ้าทองถัน (พ.ศ. 1931) เป็นโอรสของขุนหลวงพะงั่ว มีพระชันษา 15 ปีขึ้นครองราชย์ได้เพียง 7 วัน ก็ถูกพระรามาเมศวรซึ่งครองอยู่ที่เมืองลพบุรีจับปลงประชนม์เสีย และพระรามาเมศวรขึ้นครองราชย์เป็นครั้งที่ 2

สมเด็จพระรามาเมศวร (ครั้งที่ 2) (พ.ศ. 1931 - 1938) พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาระบุว่า สมเด็จพระรามาเมศวรได้เสด็จไปตีเขมรและยึดเมืองหลวงของเขมรได้อีกครั้งหนึ่ง เมื่อยึดได้แล้วโปรดฯ ให้ขุนนางไทยอยู่ปกครอง แต่มีอำนาจอยู่ได้ไม่กี่ปี เขมรก็มาชิงเอาเมืองหลวงของตนคืนไปได้ ในพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศยังระบุว่า พระรามาเมศวรได้ยกทัพขึ้นไปตีเชียงใหม่ได้สำเร็จอีกด้วย แต่ไม่ได้ปกครอง เหตุการณ์นี้ไม่ปรากฏในเอกสารทางเชียงใหม่แต่อย่างใด ในรัชสมัยของพระรามาเมศวรนี้เอง หลักฐานของสุโขทัยบ่งว่า สุโขทัยได้เป็นอิสระจากอำนาจของอยุธยาชั่วคราว ตั้งแต่ พ.ศ. 1931 อยู่จนถึง พ.ศ. 1962

5. สมเด็จพระรามราชาธิราช (พ.ศ. 1938 - 1952) สมเด็จพระรามราชาเป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระรามาเมศวร ครองราชย์อยู่จนถึง พ.ศ. 1952 ก็ถูกเจ้านายแห่งเมืองสุพรรณบุรี คือ เจ้านครอินทร์ ซึ่งได้รับความสนับสนุนจาก “เจ้าแสนบดี” ขุนนางของอยุธยา ยึดอำนาจจากพระองค์ได้สำเร็จ สมเด็จพระรามราชาต้องยอมสละบัลลังก์และไปครองที่เมืองปากคูลาม

6. สมเด็จพระนครินทราธิราช (พ.ศ. 1952 - 1967) สมเด็จพระนครินทราธิราชเป็นพระราชโอรสของพระอนุชาของขุนหลวงพะงั่ว ในรัชกาลนี้อยุธยากับจีนมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดยิ่งกว่าสมัยก่อน เพราะสมเด็จพระนครินทราธิราช เคยเสด็จไปประเทศจีนด้วยพระองค์เองมาแล้ว สมัยที่เป็นเจ้าเมืองสุพรรณบุรี เมื่อขึ้นครองราชย์แล้ว ทางอยุธยากับจีนจึงมีการติดต่อกันอย่าง

สนธิสนม ใน พ.ศ. 1962 อยุรยาได้ฉวยโอกาสที่เจ้านายแห่งสุโขทัยที่เป็นอิสระจากอยุธยาไปชั่วคราวและได้ก่อการวิวาทแย่งชิงอำนาจกันเอง ยกทัพขึ้นไปครอบงำอาณาจักรสุโขทัยไว้ได้อีก และทรงใช้นโยบายปกครองทางอ้อมกับสุโขทัยต่อไป นอกจากนี้ยังได้ทรงจัดการให้พระโอรสองค์หนึ่ง คือ เจ้าสามพระยาได้อภิเษกกับเจ้าหญิงสุโขทัยด้วย เมื่อสมเด็จพระนครินทราธิราชสวรรคต ได้เกิดการต่อสู้ขึ้นระหว่างพระโอรส 2 องค์ ซึ่งโปรดฯ ให้ไปครองเมืองสุพรรณบุรี คือ เจ้าอ้ายพระยา ครองเมืองสุพรรณบุรี เจ้ายี่พระยา ครองเมืองแพรก (เมืองสวรรค) ปรากฏว่าพระโอรสทั้งสององค์ต่อสู้ด้วยการชนช้างจนสิ้นพระชนม์ลงไปทั้งคู่ พระโอรสองค์ที่สาม คือ เจ้าสามพระยา เจ้าเมืองชัยนาท จึงได้ขึ้นครองราชย์สมบัติต่อไป

7. สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 หรือ พระเจ้าสามพระยา (พ.ศ. 1967 - 1991) ผลงานสำคัญของสมเด็จพระเจ้าสามพระยา ก็คือ การเสด็จไปตีนครหลวงของเขมรได้อีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. 1974 และได้ทรงแต่งตั้งให้พระโอรสทรงพระนามว่า “พระนครอิน” เป็นกษัตริย์เขมร มีการกวาดต้อนเจ้านาย ขุนนาง ประชาชนและทรัพย์สินสมบัติมีค่าต่าง ๆ มายังกรุงอยุธยาเป็นอันมาก แต่อิทธิพลของไทยก็มีอยู่ได้ถาวร ภายหลังเจ้านายเขมรสามารถกำจัดพระนครอินได้สำเร็จ ต่อมาเขมรจะย้ายเมืองหลวงไปยังเมืองพนมเปญ เพื่อให้ห่างไกลจากการรุกรานของไทยลงไปอีก ในสมัยของสมเด็จพระเจ้าสามพระยา อยุรยายังได้เข้าปกครองอาณาจักรสุโขทัยโดยตรงอีกด้วย โดยที่พระเจ้าสามพระยาได้ส่งพระโอรสองค์หนึ่งคือ สมเด็จพระรามเมศวร ผู้มีพระราชมารดาเป็นเจ้าหญิงสุโขทัย ออกไปครองอาณาจักรสุโขทัย ใน พ.ศ. 1981 และมีศูนย์กลางอยู่ที่พิษณุโลก ใน พ.ศ. 1985 สมเด็จพระเจ้าสามพระยายังได้เสด็จยกทัพไปตีเชียงใหม่เพื่อขยายอาณาเขตขึ้นไปยังอาณาจักรล้านนาอีกด้วย แต่ไม่เป็นผลสำเร็จ เพราะทรงพระประชวรกลางคัน

8. สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991 - 2031) ก่อนได้ขึ้นครองราชย์ ทรงมีพระนามว่า พระรามเมศวร ทรงได้เป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกทำการปกครองอาณาจักรสุโขทัยมาก่อน พระมหากษัตริย์พระองค์นี้ ทรงมีความสามารถสูงในด้านการปกครอง และการสงคราม ทั้งยังเอาพระทัยใส่ทางศาสนาและอักษรศาสตร์อีกด้วย ผลงานสำคัญของพระองค์ก็คือ การผนึกอาณาจักรสุโขทัยให้เป็นปึกแผ่นมั่นคง มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมากขึ้น และทรงทำให้การบริหารงานของรัฐบาลมีประสิทธิภาพขึ้น โดยการปฏิรูปการปกครองทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค ดังรายละเอียดที่จะกล่าวต่อไปในบทที่ว่าด้วยการปกครองในสมัยอยุธยา การปฏิรูปการปกครองของสมเด็จพระบรมไตรฯ มีอิทธิพลของวัฒนธรรมเขมรอยู่เป็นอันมาก สันนิษฐานว่า พระองค์ทรงได้เรียนรู้ลักษณะการปกครองของเขมรจากพวกเชลยศึกที่เป็นเจ้านายและขุนนางเขมรที่ถูกกวาดต้อนมาอยุธยาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าสามพระยา ในสมัยนี้ เป็นยุคที่อำนาจของพระมหากษัตริย์ในระบบเทวราชามีความมั่นคงยิ่งกว่าแต่ก่อน ทรงโปรดให้ตราพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ตลอดจนระเบียบปฏิบัติเกี่ยวกับพระองค์ลงเป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งปรากฏมาในรูปกฎหมายตราสามดวง นอกจากนี้ ยังได้ทรงจัดระเบียบการปกครองและสังคมโดยตราพระอัยการตำแหน่งนาพลเรือนและนาทหารหัวเมือง กำหนดศักดิ์ดินนาของบุคคลทั้งหลายในสังคม ผลงานทางด้านการศึกษาของ

พระองค์ก็มีเป็นอันมาก ทรงพยายามขยายอำนาจเข้าไปยังอาณาจักรลานนา เป็นเหตุให้เกิดสงคราม คู่เคียดเป็นเวลายาวนาน ระหว่างอยุธยาและลานนา และจบลงด้วยต่างฝ่ายต่างไม่มีใครได้ดินแดนเพิ่มเติมแต่อย่างใด ทรงปราบปรามกบฏของอาณาจักรสุโขทัยจนเป็นผลสำเร็จ ในระหว่าง พ.ศ. 2006 - 2031 ทรงเสด็จมาปกครองอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก เพื่อใช้เป็นฐานในการทำสงครามกับลานนา และคุมดินแดนหัวเมืองเหนือ ทรงพยายามเข้าโจมตีมะละกาด้วย แต่ไม่เป็นผลสำเร็จ

9. สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 (พ.ศ. 2031 - 2034) ทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ในสมัยที่สมเด็จพระบรมไตรฯ เสด็จไปปกครองอยู่ที่พิษณุโลก ได้ทรงโปรดฯ ให้พระบรมราชาฯ ปกครองอยู่ที่อยุธยา ในรัชสมัยของพระบรมราชาธิราช พระองค์ได้เสด็จไปตีทะวายที่หลุดพ้นอำนาจอยุธยาไป แต่ไม่เป็นผลสำเร็จ

10. สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 (พ.ศ. 2034 - 2072) ทรงเป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระบรมไตรฯ และเป็นพระอนุชาของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ทรงเป็นทั้งนักรบและนักปกครองที่มีความสามารถเช่นเดียวกับสมเด็จพระราชบิดา ในสมัยนี้อาณาจักรลานนาได้เปิดฉากทำสงครามกับอยุธยาเพื่อขยายอำนาจกันอีก สมเด็จพระรามาธิบดีฯ ได้เสด็จนำทัพไปโจมตีลานนาด้วยพระองค์เองใน พ.ศ. 2058 แต่ไม่ได้เมืองเชียงใหม่ สงครามยุติลงด้วยต่างฝ่ายต่างรักษาดินแดนของตนไว้ได้เท่าเดิม ผลงานทางด้านการปกครองและการสงครามอีกประการก็คือ โปรดฯ ให้มีหน่วยงานจัดทำและรักษาทะเบียนไพร่พลทั่วราชอาณาจักร ซึ่งได้แก่การจัดตั้งกรมสุรัสวดีขึ้น และให้มีการเขียนตำราพิชัยสงครามขึ้นด้วย ในด้านการต่างประเทศ ฝรั่งเศสตะวันตกได้เข้ามาติดต่อกับอยุธยาเป็นครั้งแรกในสมัยนี้ และชาติแรกที่เข้ามาคือ โปรตุเกส สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ทรงมีนโยบายสนับสนุนการติดต่อกับชาวตะวันตก และรับเอาวิชาการใหม่ ๆ ของฝรั่งมาใช้ในอยุธยาหลายประการ ผลงานทางด้านศิลปกรรมก็คือ โปรดฯ ให้สร้างพระพุทธรูปยืนด้วยทองคำองค์ใหญ่ที่สุด คือ พระศรีสรรเพชญ์

11. พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4 หรือ สมเด็จพระเอกาทศย์วงศ์ หรือ สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร (พ.ศ. 2072 - 2076) ทรงเป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 รัชสมัยของพระองค์เป็นระยะเวลาอันสั้น คือ 4 ปีเท่านั้น ก็เสด็จสวรรคต ผลงานสำคัญของพระองค์มีอยู่ในขณะที่เป็นองค์รัชทายาท ก็คือ ทรงเป็นผู้ปกครองพิษณุโลกและได้เจรจาสงบศึกกับลานนาสำเร็จใน พ.ศ. 2065

12. สมเด็จพระวันราชาธิราช (พ.ศ. 2076 - 2077) ได้ขึ้นครองราชย์ต่อจากสมเด็จพระราชบิดา คือ สมเด็จพระเอกาทศย์วงศ์ เมื่อทรงมีพระชนม์เพียง 4 พรรษา ฉะนั้นในเวลาไม่ถึง 1 ปี ก็ถูกพระขัฎฐราชาธิราช ซึ่งเป็นอนุชาต่างพระมารดาของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4 หรือ อีกนัยหนึ่ง พระเจ้าอาของสมเด็จพระวันราชาธิราช และเป็นผู้ครองเมืองพิษณุโลก เข้ายึดอำนาจและปลงพระชนม์พระวันราชาฯ เสีย พระขัฎฐราชาธิราชขึ้นครองราชสมบัติแทน

13. สมเด็จพระขัฎฐราชาธิราช (พ.ศ. 2077 - 2089) ในรัชสมัยนี้ทางอยุธยาได้ฉวยโอกาสที่ลานนาอ่อนแอ เข้ามาคุกคามเชียงใหม่ จนทางเชียงใหม่ยอมอ่อนน้อมต่ออยุธยาเป็นครั้งแรกแต่

ภายหลังก็ได้อิทธิพลของอาณาจักรล้านช้างเข้ามาคานอำนาจอยุธยาได้สำเร็จ ในสมัยของพระชัยราชาธิราชนี้เอง ที่ไทยเริ่มมีเรื่องต้องทำสงครามกับพม่าเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. 2081 แต่เป็นเพียงสงครามย่อย ๆ ซึ่งเมืองเล็ก ๆ ในเขตชายแดนระหว่างไทยกับพม่า คือ เมืองเชียงกราน ผลปรากฏว่าไทยสามารถรักษาเมืองเชียงกรานไว้ได้

14. สมเด็จพระยอดฟ้า หรือ พระแก้วฟ้า (2089 - 2091) ทรงเป็นพระโอรสของสมเด็จพระชัยราชา ประสูติจากพระสนมเอก คือ ท้าวศรีสุดาจันทร์ ได้ขึ้นครองราชสมบัติเมื่อมีพระชนม์เพียง 11 พรรษา โดยมีพระราชมารดาเป็นผู้สำเร็จราชการ ทรงอยู่ในราชสมบัติได้เพียง 2 ปี ก็ถูกลอบปลงพระชนม์ โดยขุนวรวงศาธิราช ซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาทหารรักษาพระราชวัง และเป็นข้ารักของท้าวศรีสุดาจันทร์ ท้าวศรีสุดาจันทร์ จึงให้พระศรีศิลป์ พระอนุชาของพระยอดฟ้าขึ้นเป็นกษัตริย์ต่อและให้ขุนวรวงศาธิราชเป็นผู้สำเร็จราชการ และต่อมาก็ให้ขุนวรวงศาเป็นกษัตริย์เสียเองที่เดียว ในไม่ช้ากลุ่มขุนนางอยุธยาซึ่งมีขุนพิเรนทรเทพ เป็นผู้นำก็สามารถกำจัดขุนวรวงศาธิราชและท้าวศรีสุดาจันทร์สำเร็จ และอัญเชิญพระเจียรราชา พระอนุชาต่างพระมารดาของสมเด็จพระชัยราชา ซึ่งขณะนั้นอยู่ระหว่างผนวชให้ลาผนวชออกมาเป็นพระมหากษัตริย์ทรงพระนามว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ

15. สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ. 2091 - 2111) ในรัชกาลนี้ อยุธยาต้องเผชิญกับการรุกรานครั้งใหญ่ของพม่าถึง 3 ครั้งด้วยกัน คือ ใน พ.ศ. 2091 พ.ศ. 2106 และ พ.ศ. 2111 และนับเป็นครั้งแรกทีเดียวที่อยุธยามีข้าศึกมาล้อมกรุงนับแต่ที่ได้ตั้งอยู่ ณ เกาะอยุธยาใน พ.ศ. 1893 เป็นต้นมา ในสงครามครั้งที่ 1 อยุธยาสามารถสกัดทัพพม่าให้ออกไปได้ เพราะได้กำลังทัพจากหัวเมืองเหนือ ซึ่งมีพระมหาธรรมราชา (คือ ขุนพิเรนทรเทพในอดีตนั่นเอง ภายหลังที่พระมหาจักรพรรดิได้ขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ได้ทรงแต่งตั้งให้ขุนพิเรนทรเทพเป็นพระมหาธรรมราชาและโปรดฯ ให้ไปครองเมืองพิษณุโลก ซึ่งเป็นศูนย์กลางของหัวเมืองเหนือ พร้อมทั้งพระราชทานพระราชธิดาองค์ใหญ่ของพระองค์คือ พระวิสุทธิกษัตริ์ให้เป็นพระมเหสีของพระมหาธรรมราชาด้วย พระมหาธรรมราชาจะมีพระโอรสกับพระวิสุทธิกษัตริ์ 2 พระองค์ คือ สมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระเอกาทศรถ ซึ่งจะได้เป็นพระมหากษัตริย์ของอยุธยาต่อมาทั้งสองพระองค์) เป็นแม่ทัพมาช่วยโอบล้อมทัพพม่าอีกทีหนึ่ง แต่ในการรบครั้งนี้อยุธยาต้องเสียสมเด็จพระศรีสุริโยทัย พระมเหสีของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไปในการรบด้วย

สงครามครั้งที่สอง คือ สงครามช้างเผือก คราวนี้พม่ามีพระเจ้าบุเรงนองกษัตริย์พระองค์ใหม่เป็นแม่ทัพ พระเจ้าบุเรงนองใช้วิธีเข้ายึดครองหัวเมืองเหนือไว้ก่อนจึงมาล้อมอยุธยา อยุธยาจึงยอมสงบศึก โดยต้องปฏิบัติตามข้อเรียกร้องของพม่าหลายประการ เช่น ส่งช้างเผือกให้ส่งส่วยเป็นช้างและเป็นเงินทุกปี และให้พระราชโอรสของพระมหาจักรพรรดิ คือ พระราเมศวรไปเป็นตัวประกัน เอกสารฝ่ายพม่าระบุว่า พม่าได้นำสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไปเป็นองค์ประกันไว้ที่หงสาวดีด้วย แต่เอกสารไทยมิได้ระบุเช่นนั้น ถ้าเป็นจริงดังเอกสารพม่า ก็หมายความว่าไทยเสียกรุงครั้งแรกตั้งแต่ในปี 2106 นี้ ผลสำคัญอีกประการหนึ่งของสงครามช้างเผือกก็คือ พม่า

ได้ยึดครองหัวเมืองเหนือเป็นเขตได้อิทธิพลของพม่า ทำการแยกหัวเมืองเหนือออกไปจากอำนาจของอยุธยา และสนับสนุนให้พระมหาธรรมราชาเป็นเจ้าประเทศราชของพม่า

สงครามครั้งที่ 3 ใน พ.ศ. 2111 ท้าพม่าได้ทัพหัวเมืองเหนือซึ่งมีพระมหาธรรมราชาเป็นแม่ทัพลงมาช่วยล้อมกรุงศรีอยุธยาด้วย พระมหาธรรมราชา ได้ออกอุบายให้พม่ากระทำการต่าง ๆ เพื่อรื้อถอนกำลังของทางอยุธยาหลายครั้ง ขณะที่สงครามยังติดพันอยู่นั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ก็เสด็จสวรรคต

16. สมเด็จพระมหินทราธิราช (พ.ศ. 2111 - 2112) เป็นพระราชโอรสองค์ที่สองของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ประสูติจากสมเด็จพระศรีสุริโยทัย ทรงขาดความชำนาญในการรบและการปกครอง ทั้งนี้ อาจเนื่องมาจากว่า มิได้ทรงเตรียมพระองค์ที่จะเป็นกษัตริย์มาก่อน เมื่อได้ครองราชย์ในขณะที่อยุธยาอยู่ในภาวะคับขัน ในไม่ช้า อยุธยาก็ต้องยอมจำนนต่อพระเจ้าบุเรงนองในปี 2112 จากนั้นอยุธยาต้องตกอยู่ได้อิทธิพลของพม่าเป็นเวลานานถึง 15 ปี พระเจ้าบุเรงนอง ได้จัดการปกครองไทยทางอ้อมโดยให้พระมหาธรรมราชาเป็นกษัตริย์ปกครองที่อยุธยา และได้ทรงกวาดต้อนเจ้านาย ขุนนาง และประชากร ตลอดจนทรัพย์สมบัติ ช้าง ม้า พาหนะทั้งปวงไปหงสาวดีเป็นอันมาก เหลือกำลังคนให้รักษากรุงศรีฯ เพียง 10,000 คน สมเด็จพระมหินทราธิราชก็ทรงถูกกวาดต้อนไปเป็นเชลยด้วย แต่ทรงเสด็จสวรรคตกลางทาง

17. สมเด็จพระมหาธรรมราชา (พ.ศ. 2112 - 2133) เหตุการณ์สำคัญในสมัยนี้ก็คือ อยุธยาสามารถกอบกู้อิสรภาพจากพม่าได้สำเร็จ ทั้งยังสามารถต้านทานการปราบปรามของพม่าได้ทุกครั้ง และสะกิดกั้นการรุกรานปล้นสดมภ์ของทัพเขมรได้อีกด้วย แต่ผลงานทั้งหมดมิใช่ผลงานของพระมหาธรรมราชาแต่อย่างใด ผู้มีบทบาทสำคัญในการกู้อิสรภาพและป้องกันการรุกรานของข้าศึกทุกครั้งคือ พระนเรศวร พระโอรสองค์ใหญ่ของพระมหาธรรมราชา พระนเรศวรทรงมีผู้ช่วยเหลือคือ พระเอกาทศรถ ซึ่งเป็นพระอนุชา พระนเรศวรได้ทรงนำวิธีการรบแบบกองโจรที่ได้ทรงเรียนรู้มาจากพระเจ้าบุเรงนอง นำมาฝึกหัดให้แก่กองทัพไทย และใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทำให้ฝ่ายอยุธยาถึงแม้จะมีคนน้อยก็สามารถต้านทานทัพพม่าที่มีกำลังมากกว่าได้ นอกจากนี้แล้วพระนเรศวรยังเป็นผู้สร้างกองทัพไทยขึ้นในลักษณะใหม่ โดยมีพระองค์เป็นแบบอย่างคือ เป็นกองทัพที่มีความกล้าหาญ ชำนาญในการรบ มีกำลังใจดี และมีระเบียบวินัย เคร่งครัด จึงสามารถเอาชนะชนะแก่ศัตรูได้ทุกครั้ง การรบกับพม่าครั้งสำคัญ คือ

การรบใน พ.ศ. 2127 พม่าให้พระเจ้าเชียงใหม่กับเจ้าเมืองพะสิมมาปราบอยุธยา พระนเรศวรตอบโต้ออกไปได้

พ.ศ. 2128 พม่าให้ทัพเชียงใหม่ปราบอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง พระนเรศวรขับไล่ทัพเชียงใหม่ออกไปสำเร็จ

พ.ศ. 2130 พระเจ้าหงสาวดีคือ พระเจ้านันทบุเรงยกทัพใหญ่มาล้อมกรุงศรีอยุธยา พระนเรศวรทรงเป็นแม่ทัพ นำการต่อสู้จนทัพพม่าต้องถอยกลับไป

เขมรส่งกำลังเข้าตีหัวเมืองทางภาคตะวันออกและทางภาคใต้ของไทยหลายครั้ง ทางอยุธยาสะกดกันออกไปได้เช่นกัน

18. สมเด็จพระนเรศวร (พ.ศ. 2133 - 2148) นอกจากผลงานอันยิ่งใหญ่ที่ได้ทรงกระทำสมัยเป็นองค์รัชทายาทแล้ว ในสมัยที่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระนเรศวรก็ยังทรงมีผลงานสำคัญยิ่งทั้งในด้านการสงคราม และการปกครอง ในด้านการสงคราม ทรงสามารถเอาชนะชนะทัพพม่าที่เข้ามาปราบปรามอยุธยาอีกใน พ.ศ. 2133 และ ครั้งสำคัญที่สุดก็คือ ทรงมีชัยชนะในสงครามยุทธหัตถี กับพระมหาอุปราชาของพม่า ใน พ.ศ. 2135 นับแต่นั้น พม่าก็เลิกการปราบปรามและรุกรานไทยไปอีกเป็นเวลานาน นับว่าการกู้อิสรภาพของสมเด็จพระนเรศวรได้ผลสำเร็จเด็ดขาดในปีนี้ ในการขยายอำนาจ ได้เสด็จยกทัพไปตีเขมรไว้ในอำนาจได้ในปี 2136 และโปรดฯ ให้แม่ทัพไทยไปตี ทวาย ตะนาวศรี พระองค์เองทรงพยายามไปตีพม่าถึงสองครั้ง แต่ไม่เป็นผลนอกจากนี้แล้ว ลานนา และหัวเมืองไทยใหญ่ทั้งหลายก็ยอมอยู่ใต้อำนาจอยุธยาโดยดี ในปี 2148 เมื่อพม่าจะมาชิงหัวเมืองไทยใหญ่กลับคืน สมเด็จพระนเรศวรได้เสด็จยกทัพขึ้นไปต่อสู้ แต่ทรงพระประชวรระหว่างทาง และเสด็จสวรรคตที่เมืองหาง ในสมัยของพระองค์ นับว่าอยุธยาได้กลับรุ่งเรืองเป็นมหาอำนาจทางทหารในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อีกครั้งหนึ่ง ผลงานสำคัญทางการปกครองก็คือ ได้ทรงจัดการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง เพื่อแก้ปัญหา การแตกแยกของอาณาจักร ดังรายละเอียดที่จะกล่าวต่อไปในบทที่ว่าด้วยการปกครองในสมัยอยุธยา

19. สมเด็จพระเอกาทศรถ (พ.ศ. 2148 - 2153) สมเด็จพระเอกาทศรถ ได้ทรงดำรงตำแหน่งเป็นพระมหาอุปราชาในสมัยสมเด็จพระนเรศวร และได้รับการยกย่องให้มีเกียรติยศเสมอพระมหากษัตริย์ ทรงมีความสามารถในการรบ และได้ทรงเป็นผู้ช่วยที่แข็งแกร่งของพระเชษฐาามาตลอดในการทำสงครามเกือบทุกครั้ง แต่เมื่อทรงขึ้นครองราชย์แล้ว ทรงเล็งนโยบายขยายอำนาจและหันกลับมาทำนุบำรุงบ้านเมืองในทางด้านเศรษฐกิจ รัชสมัยของพระองค์จึงเป็นยุคที่มีการค้าขายกับต่างชาติอย่างแพร่หลายทั้งกับประเทศทางตะวันตกและตะวันออก สำหรับประเทศทางตะวันตก อยุธยาได้มีสัมพันธไมตรีใกล้ชิดกับฮอลันดา และมีการส่งราชทูตไปยังกรุงเฮกเป็นครั้งแรก ในสมัยพระเอกาทศรถนี้ ไทยยังเปิดความสัมพันธ์ทางการทูตกับญี่ปุ่นอย่างใกล้ชิดเป็นครั้งแรกอีกเช่นกัน

ในรัชกาลนี้ ดินแดนที่เคยอยู่ใต้อิทธิพลของอยุธยาเริ่มหลุดไปจากอำนาจของอยุธยาเป็นบางส่วน เช่น ไทยใหญ่และลานนา

ความยุ่งยากในราชสำนักเริ่มก่อตัวในรัชสมัยของพระองค์ เจ้าฟ้าสุทัศน์ พระโอรสองค์ใหญ่ ซึ่งเป็นรัชทายาท ได้ปลงพระชนม์พระองค์เอง เนื่องจากถูกพระราชบิดาสงสัยว่าจะคิดการร้ายในตอนปลายรัชกาล เอกสารของต่างชาติได้บันทึกว่า พระนายไวย ขุนนางคนสำคัญ คิดจะกบฏ แต่ทำการไม่สำเร็จ

20. สมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ (พ.ศ. 2153 - 2153) เป็นพระโอรสของสมเด็จพระเอกาทศรถ ทรงครองราชย์ได้เพียงปีเดียว ก็ถูกพระอินทราชา พระอนุชายึดอำนาจและปลงพระชนม์สำเร็จ พระอินทราชาขึ้นครองราชย์ ทรงพระนามว่า พระเจ้าทรงธรรม

21. สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. 2153 - 2171) รัชกาลของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเป็นช่วงที่ความเจริญทางการค้ากับต่างประเทศทั้งตะวันออกและตะวันตกได้ขยายตัวออกไปอย่างมากมาย องค์การพระคลังสินค้าซึ่งทำหน้าที่ผูกขาดการค้าของรัฐบาลมีบทบาทเพิ่มขึ้นอย่างเห็นล้าเป็นสันในยุคนี้ มีพ่อค้าทางตะวันตกเข้ามาค้าขายเพิ่มมากขึ้นจากสมัยก่อน ฝรั่งเศสเข้ามาในสมัยพระเจ้าทรงธรรม คือ อังกฤษและเดนมาร์ก กษัตริย์แห่งอังกฤษได้ส่งพระราชสาส์นมาถวายพระเจ้าทรงธรรม และทางอยุธยาก็ได้ส่งพระราชสาส์นไปยังอังกฤษด้วย แต่พ่อค้าตะวันตกที่มีบทบาทสำคัญมากที่สุดในยุคนี้ คือ ฮอลันดา ในไม่ช้าฮอลันดาก็ใช้อิทธิพลบีบบังคับให้โปรตุเกสและอังกฤษต้องค่อย ๆ ถอนตัวออกไปจากการค้าในอยุธยาได้ พระเจ้าทรงธรรมยังมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับญี่ปุ่นเป็นอย่างดี ในสมัยนี้มีข้าราชการที่เป็นชาวญี่ปุ่นอยู่ในราชสำนักไทยซึ่งเป็นผู้มีชื่อเสียงมากคือ ยามาดา นางามаса ซึ่งได้รับยศเป็นออกญาเสนาภิมุข ตำแหน่งเจ้ากรมทหารอาสาญี่ปุ่น พระเจ้าทรงธรรมพยายามปราบปรามเขมรสองครั้ง เพื่อตั้งให้กลับมาอยู่ใต้อำนาจไทย แต่เขมรได้อิทธิพลญวนมาช่วยจึงต้านทานไทยได้สำเร็จ

22. สมเด็จพระเชษฐาธิราช (พ.ศ. 2171 - 2172) ทรงเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าทรงธรรมขึ้นครองราชย์โดยความสนับสนุนของพระยาศรีวิวงศ์และออกญาเสนาภิมุข ซึ่งได้รวมกำลังกำจัดเจ้านายอีกฝ่ายหนึ่งคือ ฝ่ายพระศรีศิลป์ พระอนุชาของพระเจ้าทรงธรรม ได้สำเร็จ แต่ภายหลัง สมเด็จพระเชษฐาธิราชเกิดบาดหมางกับพระยาศรีวิวงศ์ ซึ่งได้เลื่อนยศเป็นเจ้าพระยาภักลาโหมสุริยวงศ์ เจ้าพระยาภักลาโหมเลยเข้ายึดอำนาจและกำจัดพระเชษฐาธิราชเสีย ยกพระอาทิตย์วงศ์พระอนุชาของพระเชษฐาซึ่งมีพระชนม์เพียง 10 พรรษา ให้ขึ้นเป็นกษัตริย์แทน

23. สมเด็จพระอาทิตย์วงศ์ (พ.ศ. 2172 - 2173) สมเด็จพระอาทิตย์วงศ์ ได้ครองราชย์เพียง 36 วัน ก็ถูกเจ้าพระยาภักลาโหมฯ กำจัดเสีย และพระยาภักลาโหมฯ ได้ขึ้นเป็นกษัตริย์แทน ทรงพระนามว่าพระเจ้าปราสาททอง ส่วนออกญาเสนาภิมุขนั้น ถูกเจ้าพระยาภักลาโหมส่งไปเป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช และภายหลังก็เสียชีวิตที่เมืองนั้น

24. สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. 2173 - 2199) พระเจ้าปราสาททองทรงสนพระทัยในด้านการค้าขายเป็นอย่างมากเช่นเดียวกับพระเจ้าทรงธรรม ได้ทรงโปรดฯ ให้มีการต่อเรือสำเภาหลวงเพิ่มขึ้น และกำหนดสินค้าต้องห้ามที่รัฐบาลไทยเป็นผู้ผูกขาดการค้าแต่ผู้เดียวไว้หลายชนิดทำให้รัฐบาลไทยมีรายได้จากการค้ามากมาย พ่อค้าฝรั่งที่ติดต่อกับอยุธยามากที่สุด คือ ดัตช์ แต่ความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้าปราสาททองกับพ่อค้าดัตช์มักมีข้อบาดหมางหลายครั้ง ทั้งนี้ เพราะดัตช์เรียกร้องจะเอาผลประโยชน์ทางการค้าอย่างมากมายและยังทำให้พระเจ้าปราสาททองผิดหวังในการปราบกบฏปัตตานีถึง 2 ครั้ง ซึ่งดัตช์สัญญาว่าจะช่วยแต่แล้วก็ไม่ได้ทำตามสัญญา แต่ถึงกระนั้น อยุธยาก็ยังต้องอ้อมอ้อมอยู่กับดัตช์อยู่เพราะเป็นฝรั่งชาติเดียวที่เข้ามาค้าขายอย่างเห็นล้าเป็นสัน และสามารถติดต่อกับญี่ปุ่นได้ภายหลังญี่ปุ่นปิดประเทศ อยุธยาจึงต้องอาศัยดัตช์เป็นสะพานติดต่อกับญี่ปุ่น ดัตช์ได้สิทธิทางการค้าหลายอย่างในอยุธยา ในสมัยพระเจ้าปราสาททองนี้ ไทยได้พยายามปราบปรามเขมรอีกครั้ง

2.5 สมเด็จพระเจ้าฟ้าไชย (พ.ศ. 2199 - 2199) ทรงเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าปราสาททอง ขึ้นครองราชย์ได้เพียง 3-4 วัน ก็ถูกพระสุธรรมราชา พระเจ้าอา และพระนารายณ์พระอนุชาแย่งราชสมบัติและจับปลงพระชนม์เสีย

26. สมเด็จพระสุธรรมราชา (พ.ศ. 2199 - 2199) ครองราชย์ได้เพียง 2-3 เดือน ก็เกิดบาดหมางกับพระนารายณ์ซึ่งได้รับการสถาปนาเป็นพระมหาอุปราช จึงเกิดการต่อสู้กันขึ้น พระนารายณ์สามารถปลงพระชนม์พระสุธรรมราชาได้สำเร็จและขึ้นเป็นกษัตริย์แทน

27. สมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ. 2199 - 2231) สมเด็จพระนารายณ์เป็นพระมหากษัตริย์ที่มีชื่อเสียงเป็นอย่างมากของอยุธยาอีกพระองค์หนึ่ง พระองค์ได้รับการยกย่องว่าทรงมีความสามารถทางด้านการต่างประเทศและการสงคราม ในรัชกาลนี้ อยุธยาได้เปิดการติดต่อกับฝรั่งทางตะวันตกอย่างกว้างขวาง พ่อค้าที่เข้ามาค้าขายคือ ดัตช์ อังกฤษ และฝรั่งเศส สมเด็จพระนารายณ์ทรงดำเนินนโยบายถ่วงดุลย์อำนาจในระหว่างมหาอำนาจตะวันตกที่เข้ามาติดต่อกับอยุธยาเพราะมหาอำนาจเหล่านั้นเข้ามาคุกคามจะเอาผลประโยชน์ทางการค้าและการเมืองจากไทย กล่าวคือทรงมุ่งหวังให้อังกฤษเข้ามาถ่วงดุลย์อำนาจของดัตช์ และต่อมาต้องการให้ฝรั่งเศสถ่วงดุลย์ทั้งดัตช์และอังกฤษ ซึ่งคุกคามไทยด้วยกำลัง ในการดึงเอาประเทศใดเข้ามาเพื่อถ่วงดุลย์อีกประเทศหนึ่งนั้นทางอยุธยาก็ได้ให้ผลประโยชน์ทางการค้าและการเมืองตอบแทนอย่างมากมาย และมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดถึงกับมีการแลกเปลี่ยนคณะทูตกันหลายครั้ง แต่ในที่สุด อยุธยาเองก็ถูกฝรั่งเศสคุกคามด้วยกำลังในตอนปลายรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์ กลุ่มขุนนางไทยโดยมีพระเพทราชาและขุนหลวงสรศักดิ์เป็นผู้นำ ก็ได้ก่อกบฏขับไล่ฝรั่งเศสออกไปจากเขตแดนไทยสำเร็จ พระเพทราชาจึงได้ขึ้นครองราชย์ต่อจากสมเด็จพระนารายณ์ ในการดำเนินนโยบายต่างประเทศของสมเด็จพระนารายณ์นี้ ทรงมีผู้ช่วยคนสำคัญที่มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด คือ ฟอลคอน ซึ่งเป็นชาวกรีกแต่เข้ามารับราชการกับไทย และได้เลื่อนยศเป็นถึงเจ้าพระยาวิชาวินัยรักษ์ ควบคุมกิจการต่างๆ ในกรมท่า ฟอลคอนมีบทบาทสำคัญในการช่วยกำหนดนโยบายต่างประเทศของไทยและเชื่อว่าจะมีส่วนอยู่เบื้องหลังการคุกคามของฝรั่งเศส ในที่สุด ฟอลคอนก็ถูกกำจัดโดยพระเพทราชา

ในการติดต่อย่างกว้างขวางกับต่างชาตินี้เอง ทำให้ไทยได้รับเอาวิชาการความรู้สมัยใหม่มาจากฝรั่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จากบาทหลวงฝรั่งเศสอย่างมากมาย เช่น วิชาการสร้างป้อม ทำถนน ทำแผนที่ ฯลฯ

ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์นี้ ไทยสามารถตีเมืองเชียงใหม่ได้อีกครั้งหนึ่ง แต่ไม่ได้ยึดครองถาวร ไทยพยายามรุกรานพม่าและเข้าแทรกแซงในเขมร แต่ไม่ได้ผล นอกจากนี้ ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ยังมีความเจริญในทางวรรณกรรมเป็นอย่างมากอีกด้วย

28. สมเด็จพระเพทราชา (พ.ศ. 2231 - 2246) สมเด็จพระเพทราชาได้มีบทบาทสำคัญในการกำจัดอิทธิพลของฝรั่งเศสไปจากอาณาจักรไทย ดังได้กล่าวแล้ว การติดต่อกับฝรั่งตะวันตกกับอยุธยาหยุดชะงักไปตั้งแต่นั้นมา ในรัชสมัยของพระองค์ มีปัญหาภายในอาณาจักรจากการกบฏครั้งสำคัญหลายครั้ง คือ

กบฏธรรมเถียร แห่งนครนายก พ.ศ. 2233

กบฏพระยายมราช เจ้าเมืองนครราชสีมา พ.ศ. 2234

กบฏพระยานครศรีธรรมราช

กบฏบุญกว้าง ชาวเมืองนครราชสีมา พ.ศ. 2243

กบฏเหล่านี้ถูกปราบลงได้ และความวุ่นวายนี้ อาจเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้สมเด็จพระเพทราชาทรงเปลี่ยนแปลงลักษณะการปกครองเพื่อให้ขุนนางอยุธยาสามารถควบคุมหัวเมืองได้มั่นคงขึ้น และขณะเดียวกัน มีการแบ่งแยกอำนาจในระหว่างเสนาบดีสำคัญไว้อย่างเหมาะสม

ในตอนปลายรัชกาลมีการต่อสู้แย่งชิงอำนาจระหว่าง เจ้านายฝ่ายวังหลวง คือฝ่ายพระราชโอรสของพระเพทราชา และฝ่ายวังหน้าคือฝ่ายของขุนหลวงสรศักดิ์ซึ่งได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชราชวังบวรฯ ฝ่ายวังหน้าสามารถกำจัดพระราชโอรสของพระเพทราชาลงได้

29. สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 หรือ สมเด็จพระเจ้าเสือ หรือขุนหลวงสรศักดิ์ (พ.ศ. 2246 - 2251) ครองราชสมบัติ 6 ปี มีพระราชโอรสองค์ใหญ่ทรงพระนามว่า เจ้าฟ้าเพชร ได้รับการสถาปนาเป็นพระมหาอุปราช พระอนุชาเจ้าฟ้าเพชรทรงพระนามว่า เจ้าฟ้าพร ในสมัยพระเจ้าเสือไม่มีเหตุการณ์วุ่นวายภายใน พระเจ้าเสือเป็นที่เลื่องลือว่าทรงชอบกีฬาต่าง ๆ เช่น ต่อยมวยและล่าสัตว์

30. สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ (พ.ศ. 2251 - 2275) พระนามเดิมคือ เจ้าฟ้าเพชร ในรัชกาลนี้ ได้ทรงแต่งตั้งพระอนุชา คือ เจ้าฟ้าพรเป็นพระมหาอุปราช. พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระได้ทรงพยายามที่จะแผ่อิทธิพลของไทยเข้าไปในเขมรอีก โดยกำจัดอำนาจของญวนเสีย ไทยได้ส่งกองทัพเข้าไปช่วยเจ้านายเขมรที่หันมาพึ่งไทยและเข้ารบกับฝ่ายกษัตริย์เขมรที่พึ่งพาวญวนอยู่หลายครั้ง แต่ไม่ได้ชัยชนะเด็ดขาด กษัตริย์เขมรเพียงแต่ยอมส่งบรรณาการให้ไทยเท่านั้น ในรัชกาลพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระปรากฏว่า ไทยเริ่มฟื้นฟูการค้ากับตะวันตกคือกับพ่อค้าเสปนอีกครั้งหนึ่ง แต่กิจการไม่ได้ขยายไปใหญ่โตนัก

ตอนปลายรัชกาล เกิดเหตุวุ่นวายเนื่องจากการแย่งชิงอำนาจระหว่างเจ้านายวังหลวงและวังหน้าอีกครั้งหนึ่ง เนื่องมาจากพระเจ้าท้ายสระต้องการให้พระราชโอรสเป็นพระมหากษัตริย์ต่อไป ทำให้กรมพระราชราชวังบวร คือ เจ้าฟ้าพรซึ่งเป็นพระอนุชาไม่พอใจ เพราะทรงถือว่าอยู่ในตำแหน่งรัชทายาทอยู่ เมื่อพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระสวรรคต จึงเกิดการต่อสู้ระหว่างฝ่ายพระราชโอรสกับฝ่ายกรมพระราชราชวังบวรฯ จนเป็นสงครามกลางเมืองครั้งใหญ่ ต่างฝ่ายต่างเสียชีวิตผู้คนเป็นจำนวนมาก ในที่สุด เจ้านายทางฝ่ายวังหลวงและพรรคพวกถูกปราบเกือบหมดสิ้น กรมพระราชราชวังบวรฯ ได้ชัยชนะ จึงได้ขึ้นครองราชย์ต่อมา เป็นที่รู้จักกันในพระนามว่า พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

31. สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. 2275 - 2301) ทรงแต่งตั้งให้พระราชโอรสพระองค์ใหญ่คือ เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ เป็นกรมพระราชราชวังบวรฯ หรือ พระมหาอุปราช แต่ภายหลังกรมพระราชราชวังบวรฯ มีความผิดฐานลอบรักใคร่กับพระสนมของพระราชบิดา จึงถูกลงโทษโดยวิธี

โดยหลัง เป็นเหตุให้สิ้นพระชนม์ พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ จึงทรงโปรดฯ ให้กรมขุนพรพินิต พระโอรสองค์เล็ก เป็นพระมหากษัตริย์แทน ในรัชสมัยของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศนี้ ถือกันว่าเป็น ยุคทองของวรรณคดี เจ้านายที่เป็นราชโอรส พระราชธิดา ตลอดจนขุนนางทั้งหลายในราชสำนัก เป็นกวีเอกกันหลายคน ดังเช่น เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ เจ้าฟ้าหญิงกษัตริย์ เจ้าฟ้าหญิงมณฑล เป็นต้น ในการขยายอำนาจ ยุทธยาประสบความสำเร็จในการเข้าไปมีอิทธิพลในเขมรเป็นครั้งแรกนับตั้งแต่ สมัยสมเด็จพระนเรศวรเป็นต้นมา ในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศฯ ท้าพไทยเข้าไปช่วยเจ้านายเขมร ต่อสู้กับฝ่ายกษัตริย์เขมรที่มีญวนสนับสนุนเป็นฝ่ายได้ชัยชนะ ไทยจึงมีอิทธิพลในเขมรเรื่อยมา จนเสียกรุงแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 ในสมัยนี้ไทยยังรับเป็นไมตรีกับพม่าอีกด้วย

32. สมเด็จพระเจ้าอุทุมพร (พ.ศ. 2301 - 2301) พระนามเดิมคือ กรมขุนพรพินิต เมื่อขึ้นครองราชย์ได้เพียง 2 เดือน ก็ถูกคุกคามจากพระเชษฐาคือ เจ้าฟ้าเอกทัศ หรือ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี จึงทรงสละราชสมบัติให้พระเชษฐา และทรงออกผนวชเสีย เมื่อพม่าเข้ารุกรานอยุธยา ใน พ.ศ. 2303 พระเจ้าเอกทัศจึงไปเชื้อเชิญให้ลามพวฆมาบริหารบ้านเมืองเพื่อต่อสู้พม่า พระเจ้าอุทุมพรก็ทรงยินยอม แต่เมื่อทัพพม่ากลับไปแล้ว พระเจ้าเอกทัศก็ทรงคุกคามให้สละราชสมบัติอีก พระเจ้าอุทุมพรจึงต้องออกผนวชอีกครั้ง และไม่ยอมสึกออกมาอีกเลย แม้จะมีศึกพม่ามาประชิด ต่อมาชาวกรุงศรีอยุธยาจึงเรียกพระองค์กันว่า ขุนหลวงหาวัด ภายหลังเมื่อกรุงศรีฯ เสียแก่พม่า ทรงถูกกวาดต้อนไปเป็นเชลยศึกยังเมืองพม่าด้วย

33. พระเจ้าเอกทัศ หรือ สมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ (พ.ศ. 2301 - 2310) จากเอกสารคำให้การของขุนหลวงหาวัด ที่ให้การแก่พม่าภายหลังการเสียกรุงแล้ว ระบุว่า ในรัชสมัยของพระเจ้าเอกทัศ มีการค้าขายรุ่งเรือง พระมหากษัตริย์ทรงทำนุบำรุงศาสนาและประชาชน อยู่กันอย่างร่มเย็นเป็นสุข อย่างไรก็ดี เมื่อทัพพม่าเข้าล้อมกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. 2310 พระเจ้าเอกทัศก็ได้แสดงให้เห็นว่า ไม่ทรงมีความสามารถในการรบแต่อย่างใด ประกอบกับกำลังคนอยุธยาทยอยหลอกลงไปเป็นอันมากภายหลังสงครามกลางเมืองซึ่งเกิดขึ้นบ่อยครั้งในสมัยอยุธยาตอนปลาย ทั้งการศึกสงครามก็กว้างไกลไปกว่า 100 ปี ทำให้การเกณฑ์กำลังคนหละหลวม ทหารขาดฝีมือ กรุงศรีอยุธยาจึงต้องพ่ายแก่พม่า แต่พม่ามิได้หวังมายึดครองอยู่ถาวร ต้องการเพียงแต่เข้ามาปล้นสดมภ์เอาทรัพย์สินเงินทองและผู้คนกลับไปพม่าเท่านั้น พระเจ้าเอกทัศทรงเสด็จหนีไปได้ แต่ในที่สุด ทรงไปอดพระกระยาหารและสวรรคตอยู่บริเวณชานกรุงศรีอยุธยานั่นเอง

ตลอดระยะเวลา 417 ปี ของกรุงศรีอยุธยา สามารถแบ่งช่วงระยะเวลาตามลักษณะอำนาจทางการเมืองของอาณาจักรออกได้ดังนี้ คือ

ช่วงที่ 1 นับแต่สมัยของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จนถึงสิ้นสมัยสมเด็จพระชัยราชา (พ.ศ. 1893 - 2089) รวมเป็นระยะเวลาประมาณ 196 ปี

ช่วงนี้เป็นช่วงที่อยุธยาเริ่มเสื่อมสภาพมั่นคงทั้งทางด้านการเมืองและเศรษฐกิจ ตลอดจนมีความรุ่งเรืองทางด้านวัฒนธรรม สาเหตุแห่งอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของอยุธยานั้น มีดังนี้ คือ

1. ที่ตั้งของอยุธยา เป็นชัยภูมิที่เหมาะสมทางเศรษฐกิจและยุทธศาสตร์ เพราะอยู่ในทำเลที่จะควบคุมการคมนาคมทางน้ำภายในประเทศและสามารถติดต่อกับต่างประเทศได้สะดวก ทำให้อยุธยาสามารถคุมการค้าภายในและส่งเสริมการค้ากับต่างประเทศได้ รวมทั้งอยู่ในที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยา อันเป็นที่ราบกว้างขวางที่สามารถผลิตอาหารเลี้ยงประชากรได้อย่างสมบูรณ์ เมื่อทางอยุธยามีการพัฒนาทางด้านวิชาการดีขึ้น โดยเฉพาะทางด้านการชลประทาน ทำให้บริเวณส่วนนี้เป็นแหล่งเพาะปลูกที่อุดมสมบูรณ์ที่สุด สำหรับทางด้านยุทธศาสตร์นั้น อยุธยาตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นศูนย์กลางของดินแดนโดยรอบ จึงทำให้สามารถควบคุมดินแดนที่อยู่ใต้อิทธิพลได้สะดวก ทั้งตัวเมืองก็อยู่บนเกาะมีน้ำล้อมรอบ นับเป็นชัยภูมิที่ได้เปรียบในการป้องกันตัวเองจากการรุกรานของข้าศึก

2. ความสามารถของพระมหากษัตริย์ที่เป็นผู้นำอาณาจักรในขณะนั้น ซึ่งส่วนใหญ่มีความสามารถในการสงครามและการปกครอง

3. มีระบบการเกณฑ์แรงงานประชาชนอย่างรัดกุม ดังจะได้กล่าวโดยละเอียดต่อไป

4. อาณาจักรโดยรอบอยุธยาอยู่ในสภาพอ่อนแอ มีความวุ่นวายจากการสู้รบและแตกแยกภายใน เช่น อาณาจักรพม่า, สุโขทัย และเขมร อยุธยาจึงไม่มีศัตรูที่จะเข้ามาคุกคาม

ในขณะนี้จึงเป็นระยะที่อยุธยาสามารถขยายอำนาจออกไปอย่างกว้างขวาง จนสามารถผนวกอาณาจักรสุโขทัยได้ในที่สุด และรุกรานเขมรหลายครั้ง แม้จะยึดครองไม่ได้ถาวร แต่ก็ทำให้อยุธยาสามารถผนวกดินแดนทางภาคตะวันออกมาเป็นของอยุธยาได้มั่นคงขึ้น อยุธยาถือว่ามียุทธพลครอบคลุมไปทั่วดินแดนมอญทางตอนใต้ และเขตภาคเหนือของคาบสมุทรมลายูด้วย แม้อยุธยาจะมีเรื่องความวุ่นวายภายใน ซึ่งเกิดจากการแย่งชิงอำนาจในระหว่างเมืองลูกหลวงกับเมืองหลวง แต่สิ่งนี้ไม่ได้กระทบกระเทือนอำนาจของอยุธยามากนัก และอยุธยาก็พยายามหาทางแก้ไขปัญหายุ่งเสมอ

ทางด้านวัฒนธรรม อยุธยาได้ดัดแปลงวัฒนธรรมของต่างชาติ ดังเช่น ของสุโขทัย มอญ และเขมร เข้ามาใช้ผสมผสานกับหลักการปกครองตลอดจนความนิยมทางด้านศิลปต่าง ๆ ของอยุธยา เพื่อผลประโยชน์ทางการปกครอง และความเจริญทางศิลปกรรมแขนงต่าง ๆ ของอยุธยา

ช่วงที่สอง ตั้งแต่สมัยของพระยอดฟ้า คือ ตั้งแต่ พ.ศ. 2089 ถึง พ.ศ. 2127 รวมเป็นระยะเวลาประมาณ 30 กว่าปี

ช่วงนี้เป็นช่วงระยะที่อยุธยาเริ่มอ่อนแอลง เพราะเหตุความวุ่นวายในราชสำนัก และที่สำคัญก็คือถูกคุกคามจากพม่าที่สามารถรวมตัวกันได้อย่างมั่นคงภายใต้การนำของพระเจ้าตะเบ็ง-สะเวตี้ และพระเจ้าบุเรงนอง พม่าต้องการขยายอำนาจเข้ามายังลุ่มน้ำเจ้าพระยาด้วย อยุธยาต้องเผชิญกับการรุกรานของข้าศึกจนมาถึงตัวเมืองอยุธยาเป็นครั้งแรก ทางอยุธยาได้ใช้นโยบายตั้งรับและเอาเมืองอยุธยาเป็นฐานที่มั่นในการต่อสู้ แต่พม่าได้ใช้ยุทธวิธีตัดทอนกำลังของอยุธยา โดยการแบ่งแยกดินแดนหัวเมืองเหนือออกไป ประกอบกับทางอยุธยามีพระมหากษัตริย์ที่อ่อนแอ ใน

ช่วงวิกฤตการณ์ คือ สมเด็จพระมหินทราธิราช พม่าจึงเข้ายึดครองอยุธยาได้ใน พ.ศ. 2112 อยุธยาต้องอยู่ภายใต้อำนาจของพม่าเป็นระยะเวลาต่อมา 15 ปี สมเด็จพระนเรศวรจึงสามารถรวมกำลังต่อต้านพม่าได้สำเร็จ

ช่วงที่สาม ตั้งแต่ พ.ศ. 2127 - 2148 เป็นระยะเวลาประมาณ 20 ปี

เป็นช่วงที่อยุธยาอยู่ภายใต้การนำของสมเด็จพระนเรศวร แม้ในระยะแรกคือตั้งแต่ พ.ศ. 2127 - 2133 พระองค์จะทรงยังมีได้เป็นพระมหากษัตริย์ แต่ก็มีอำนาจบังคับบัญชาเด็ดขาด ด้วยความสามารถทางการสงครามและปกครองของพระองค์ ทำให้อยุธยาฟื้นตัวจากสภาพที่ตกเป็นเมืองประเทศราช ก้าวขึ้นสู่ความเป็นมหาอำนาจอีกครั้งหนึ่ง สามารถต้านทานการรุกรานของพม่าได้ และขยายอำนาจออกไปอย่างกว้างขวางมากกว่าครั้งใด ๆ ในสมัยก่อนหน้านี้ เขตอิทธิพลของอยุธยามีไปถึงดินแดนไทยใหญ่ อาณาจักรลานนา เขมร อาณาจักรพม่าภาคใต้ คือ ดินแดนมอญ ตั้งแต่เกาะตะมาะ ถึง มะริด และภาคใต้ก็มีไปถึงเขตมลายูภาคเหนือด้วย ในระยะนี้เป็นยุคที่อยุธยาต้องทำสงครามอยู่ตลอดเวลา ภายหลังรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรไปแล้ว ดินแดนใต้อิทธิพลเหล่านี้จะค่อย ๆ หลุดไปจากอิทธิพลของอยุธยาเป็นส่วนใหญ่

ช่วงที่สี่ ตั้งแต่ พ.ศ. 2148 - จนถึงประมาณ พ.ศ. 2301 เป็นระยะตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเอกาทศรถไปจนถึงสิ้นสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ รวมเวลาประมาณ 160 ปี

เป็นช่วงที่อยุธยาไม่มีศึกใหญ่มารบกวน และอยุธยาก็ไม่มีนโยบายขยายอำนาจเหมือนดังสมัยสมเด็จพระนเรศวรอีก นอกจากการรุกรานเป็นบางครั้งเข้าไปในเขตลานนาและเขมร ระยะนี้เป็นสมัยที่อยุธยาพยายามส่งเสริมในด้านการค้าขายกับต่างประเทศทั้งทางด่านตะวันตกและตะวันออก สำหรับประเทศทางตะวันตก อยุธยาได้เปิดศักราชการติดต่ออย่างกว้างขวางทางการค้าและทางการทูต แต่การเข้ามาแข่งขันกันทางเศรษฐกิจและการเมืองของฝรั่งเศสตะวันตก ตลอดจนการที่ตะวันตกคุกคามอยุธยาเพื่อต้องการผลประโยชน์ต่าง ๆ ให้มากที่สุด ทำให้อยุธยาต้องดำเนินนโยบายอย่างระมัดระวัง และใช้วิธีการถ่วงดุลย์อำนาจในหมู่มหาอำนาจตะวันตกเหล่านั้น การคุกคามของฝรั่งเศสทางด้านการทหารในตอนปลายรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์ ทำให้เกิดการต่อต้านอำนาจฝรั่งเศสขึ้น และเป็นเหตุให้การค้าระหว่างตะวันตกกับอยุธยาหยุดชะงักไป จะเริ่มมีการค้าขายกันอีกในสมัยรัตนโกสินทร์

ทางด้านศิลปกรรม ยุคนี้ เป็นยุคทองของศิลปกรรมในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะในด้านวรรณคดี

แม้อยุธยาจะมีความรุ่งเรืองทางการค้า และศิลป แต่ก็มีควมวุ่นวายทางการเมืองภายในอยู่บ่อยครั้ง ซึ่งเกิดจากการสู้รบแย่งชิงอำนาจของเจ้านายในราชสำนัก เป็นเหตุให้อยุธยาอ่อนแอลงทุกที จนกระทั่งเมื่อพม่าเข้ามารุกรานอีกครั้ง อยุธยาที่ไม่สามารถต้านทานกำลังของพม่าได้

ช่วงที่ห้า ตั้งแต่ พ.ศ. 2301 - 2310

ระยะนี้เป็นระยะสุดท้ายของอยุธยา อยุธยาเริ่มเผชิญการรุกรานของพม่าครั้งใหญ่อีก ความอ่อนแอของอยุธยาผสมกับความไร้ประสิทธิภาพของผู้นำ ทำให้พม่าเข้ากรุงศรีฯ และปล้นสดมภ์เอาทรัพย์สินผู้คนได้ ในพ.ศ. 2310 ถือว่าความเป็นผู้นำของอยุธยาในฐานะศูนย์กลางของอาณาจักรก็ยุติลงในปีนี้

เพื่อความสะดวกในการศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา บางครั้งนักวิชาการจะแบ่งช่วงระยะเวลาของอยุธยาออกเป็น 2 ช่วงด้วยกันคือ ตั้งแต่เริ่มสร้างกรุงศรีฯ ใน พ.ศ. 1893 จนถึงเสียกรุงครั้งที่ 1 และอยู่ใต้อำนาจการปกครองของพม่า จนถึง พ.ศ. 2127 เรียกช่วงแรกว่า สมัยอยุธยาตอนต้น ช่วงหลังนับตั้งแต่ พ.ศ. 2127 จนถึงเสียกรุงครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2310 เรียกว่า อยุธยาตอนปลาย หากพบคำเหล่านี้ คือ อยุธยาตอนต้น และอยุธยาตอนปลาย ก็ได้โปรดทำความเข้าใจตามนี้ด้วย

ภูมิหลังประวัติศาสตร์ในสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ จนถึงสมัยการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475

ช่วงระยะเวลาหนึ่งของประวัติศาสตร์ไทย สามารถแบ่งออกได้เป็นช่วงย่อย ๆ ตามลักษณะการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจและสังคม ได้ดังนี้คือ

1. สมัยกรุงธนบุรี พ.ศ. 2310 - 2325 เป็นระยะเวลา 15 ปี และเป็นสมัยที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นผู้นำ ระยะเวลาแห่งการทำสงครามอย่างมากมายอีกวาระหนึ่ง เพื่อฟื้นฟูอำนาจทางการเมืองของไทยภายหลังการเสียกรุง ใน พ.ศ. 2310 ดังเช่นที่สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงกระทำภายหลังการเสียกรุง ใน พ.ศ. 2122 มาแล้ว การสงครามในระยะนี้มีทั้งการป้องกันตนเองจากการรุกรานของพม่า การรวมอาณาจักรที่แตกแยกออกเป็นชิ้นส่วนและการขยายอาณาเขตของไทยออกไปโดยรอบ กล่าวได้ว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและแม่ทัพนายกองคนสำคัญสามารถทำงานด้านนี้เป็นผลสำเร็จอย่างงดงาม ธนบุรีสามารถรักษาเอกราชไว้ได้โดยตลอด สามารถรวบรวมดินแดนต่าง ๆ ของคนไทยที่แยกตัวออกไปจากศูนย์กลาง เช่น พืชณุโลก ฝาง พินาย และนครศรีธรรมราชเอาไว้ได้ โดยที่มีธนบุรีเป็นผู้นำ และสามารถขยายอำนาจเข้าปกครองลาวและเขมร นับเป็นครั้งแรกที่อาณาจักรลาวจะมาอยู่ใต้การปกครองของไทย

ในด้านการปกครองและวัฒนธรรมในด้านอื่น ๆ สภาพของสังคมและลักษณะเศรษฐกิจส่วนใหญ่เชื่อได้ว่า คงมีลักษณะเหมือนสมัยอยุธยา

2. สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ จนถึงสิ้นสุดรัชกาลที่ 3 คือ ตั้งแต่ พ.ศ. 2325 - 2394 รวมเป็นเวลาประมาณ 70 ปี มีพระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี ปกครอง 3 รัชกาล คือ

1. พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325 - 2352) เดิมทรงเป็นขุนนางในสมัยอยุธยาตอนปลาย และเป็นขุนนางคนสำคัญในสมัยกรุงธนบุรี ทรงมีความสามารถในการรบและการปกครอง ผลงานการยึดครองลาว และเขมรนั้นส่วนหนึ่งเป็นผลงานของพระองค์ เมื่อเกิดการจลาจลในกรุงธนบุรีใน พ.ศ. 2325 ขุนนางทั้งหลายพากันยอมรับให้พระองค์เป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่

2. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. 2352 - 2367) ทรงเป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงได้รับแต่งตั้งให้เป็นกรมพระราชวังบวร ในสมัยรัชกาลที่ 1 ภายหลังที่สมเด็จพระบรมราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสิ้นพระชนม์แล้ว

3. พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367 - 2394) ทรงเป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ประสูติจากเจ้าจอมมารดาเรียบ พระยศและพระนามเดิมสมัยรัชกาลที่ 2 คือ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงได้ทำราชการหลายหน้าที่ ที่สำคัญคือ เป็นผู้กำกับราชการกรมท่า ทรงมีความสามารถในการค้าขายกับต่างประเทศมากที่สุดคนหนึ่งในขณะนั้น

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ ลักษณะการปกครองสังคม เศรษฐกิจ ของไทย ยังคงลักษณะส่วนใหญ่เหมือนสมัยอยุธยาตอนปลาย แต่ได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงไปบ้างให้เหมาะสมกับสถานการณ์ ยุคนี้โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในสมัยรัชกาลที่ 1 ถือว่า เป็นยุคของการฟื้นฟูอำนาจทางการเมืองของไทยและฟื้นฟูความเจริญทางด้านวัฒนธรรมซึ่งเป็นการดำเนินงานสืบเนื่องมาจากสมัยกรุงธนบุรี การฟื้นฟูนี้ แม้ส่วนใหญ่จะยึดแบบแผนของกรุงอยุธยาเป็นหลัก แต่ก็มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงดังได้กล่าวแล้ว ในทางด้านการเมือง พระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีสามารถนำประเทศไทยให้อยู่ในฐานะเป็นมหาอำนาจประเทศหนึ่งของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้สำเร็จ ไทยสามารถยืนหยัดรักษาเอกราชความมั่นคง รักษาความเป็นปึกแผ่นของอาณาจักร และมีอิทธิพลขยายไปยังดินแดนส่วนต่าง ๆ เช่น ลานนา ลาว เขมร และมลายู พระมหากษัตริย์ทุกรัชกาลพยายามที่จะรักษาอิทธิพลในเขตเมืองขึ้นไว้ด้วยนโยบายต่าง ๆ ดังรายละเอียดที่จะได้กล่าวในบทต่อไป ทางด้านเศรษฐกิจลักษณะเศรษฐกิจยังคงเป็นแบบในสมัยอยุธยา ฝรั่งทางตะวันตกได้เริ่มเข้าค้าขายกับไทย ในขณะนั้นทางตะวันตกได้มีการล่าอาณานิคมอย่างแพร่หลายแล้ว ทำให้ไทยมีความหวาดระแวงอยู่ ประกอบกับมีความขัดแย้งทางเศรษฐกิจการเมืองและวัฒนธรรมส่วนใหญ่ไทยจึงใช้นโยบายปิดประเทศหลีกเลี่ยงการติดต่อกับตะวันตกเสีย แต่ไทยมิได้รังเกียจที่จะรับเอาวิชาการแผนใหม่ของตะวันตกเข้ามาปรับปรุงประเทศในบางส่วน ทางด้านวัฒนธรรมมีการฟื้นฟูวัฒนธรรมในด้านต่าง ๆ ของอยุธยา เช่น พระราชพิธีต่าง ๆ ระบบการปกครอง ศาสนา และศิลปกรรม เช่น วรรณกรรม ภูมิกรรม สถาปัตยกรรม และจิตรกรรม แต่ก็ได้ปรับปรุงให้เหมาะสมกับสถานการณ์ของรัตนโกสินทร์ ในสมัยนี้นับว่าอาณาจักรไทยมีความเป็นปึกแผ่นมั่นคงทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจและวัฒนธรรม

3. สมัยรัตนโกสินทร์ยุคที่มีการพัฒนาประเทศให้ทันสมัย คือ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 จนถึงตอนต้นของรัชกาลที่ 7 คือ ตั้งแต่ พ.ศ. 2394 - พ.ศ. 2475 มีพระมหากษัตริย์ปกครอง 4 พระองค์ คือ

1. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394 - 2411) พระนามเดิมคือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงเป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้ทรงผนวชอยู่เป็นเวลาถึง 27 ปี

2. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) ทรงเป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระนามเดิม คือ เจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ และพระยศก่อนเสวยราชย์คือ กรมขุนพินิตประชานาถ ในระยะแรกที่ทรงขึ้นครองราชย์ในระหว่างที่มีพระชนม์ 15 - 20 พรรษา ทรงมีสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการ

3. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453 - 2468) ทรงเป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระนามเดิมคือ สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายวชิราวุธ ต่อมาทรงได้รับการสถาปนาเป็น กรมขุนเทพทวารวดี และพระยศก่อนได้ขึ้นครองราชย์ คือ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช องค์มกุฎราชกุมาร ทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรก ที่ได้เสด็จไปศึกษาต่อยังต่างประเทศ คือ ได้ทรงศึกษาวิชาการทหารและอักษรศาสตร์ ณ ประเทศอังกฤษเป็นเวลานานถึง 9 ปี

4. พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2468 - 2477) ทรงเป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงเป็นพระราชอนุชาของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระนามเดิมว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ และได้ทรงกรมเป็น กรมหลวงสุโขทัยธรรมราชา ได้ทรงเสด็จไปศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ เช่นกัน

ยุคนี้เป็นยุคที่ประเทศไทยมีการปรับปรุงโฉมหน้าของประเทศในด้านต่าง ๆ ทั้งในด้านการปกครอง นโยบายต่างประเทศ ลักษณะ เศรษฐกิจและสังคม ให้มีลักษณะทันสมัยเป็นแบบอย่างที่ปรากฏในทางตะวันตก โดยใช้วิชาการความรู้และแนวความคิดทางตะวันตกมาผสมผสานกับแนวทางของสังคมไทย การปรับปรุงนี้เป็นนโยบายและเป็นการริเริ่มของพระมหากษัตริย์เป็นส่วนใหญ่ ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นเพราะการคุกคามของมหาอำนาจทางตะวันตกที่เข้ามาขยายอำนาจยึดครองดินแดนในเอเชียเป็นอาณานิคมสำหรับแสวงหาผลประโยชน์ทางการเมืองและเศรษฐกิจ และการเผยแพร่ของแนวความคิดและวิชาการต่าง ๆ ของตะวันตกที่เข้ามาพร้อมกับการขยายอำนาจนี้ และส่วนหนึ่งเกิดจากนโยบายของพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรี ที่ต้องการพัฒนาประเทศให้มีความก้าวหน้าทันสมัยและประชาชนมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น รัฐบาลไทยจึงต้องมีการปรับตัวทำการเปลี่ยนแปลงลักษณะสถาบันต่าง ๆ เพื่อให้ประเทศมีความมั่นคงและสามารถต่อต้านการยึดครองของมหาอำนาจ ได้

การเปลี่ยนแปลงเริ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งเป็นยุคหัวเลี้ยวหัวต่อ ได้ทรงวางหลักนโยบายต่างประเทศเสียใหม่ เป็นการยอมผ่อนปรนให้ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและการเมืองแก่มหาอำนาจตะวันตกเป็นบางส่วน เพื่อแลกกับเอกราชของประเทศ จึงได้มีการเปิดประเทศ ทำการค้าติดต่ออย่างกว้างขวางกับทางตะวันตก นับแต่นั้น อิทธิพลของแนวความคิดแบบตะวันตกก็หลั่งไหลเข้ามาอย่างมาก ลักษณะเศรษฐกิจของประเทศเปลี่ยนแปลงไป ไทยถูกดึงเข้าอยู่ในวงการค้าระหว่างประเทศ ในทางสังคมและการปกครอง แม้ในสมัยรัชกาลที่ 4 จะมีการเปลี่ยนแปลงแต่เพียงผิวเผิน แต่ก็ได้ทรงกำหนดแนวทางให้พระมหากษัตริย์ในรัชกาลต่อ ๆ มาได้ทรงดำเนินนโยบายต่อไป แนวทางนั้นก็คือ ให้ประชาชนมีสิทธิเสรีภาพในการปกครองและมีฐานะความเป็นอยู่ดีขึ้น

ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 ตลอดจนถึงสมัยรัชกาลที่ 7 พระมหากษัตริย์ได้ทรงประสานงานและดำเนินนโยบายตามหลักการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงกำหนดไว้ ซึ่งมีหลักสำคัญสรุปได้ว่า ประเทศไทยต้องพัฒนาประเทศโดยอาศัยวิชาการความรู้ทางตะวันตกที่เหมาะสมเข้ามาปรับปรุงสถาบันต่าง ๆ ของไทย นับเป็นการใช้เทคนิคของตะวันตกมาต่อต้านอำนาจของตะวันตกนั่นเอง ในขณะเดียวกัน ก็ต้องใช้นโยบายผ่อนปรนกับตะวันตกในทางเศรษฐกิจและการเมือง การผ่อนปรนนี้รวมไปถึงการยอมสูญเสียดินแดนตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 4 จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ด้วย และประการสุดท้าย ต้องจัดให้ประชาชนมีฐานะความเป็นอยู่ดีขึ้น ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการปฏิรูปครั้งสำคัญในด้านการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม กล่าวคือ มีการปฏิรูปลักษณะการบริหารราชการแผ่นดินทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค ดังรายละเอียดที่จะได้กล่าวในบทต่อไป มีการปฏิรูปการคลัง มีการเลิกทาส เลิกระบบไพร่ และมีการปฏิรูปการศึกษา สิ่งเหล่านี้เป็นการประสานงานต่อจากสมัยรัชกาลที่ 4 ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ลงมือปฏิรูปในสิ่งต่าง ๆ ที่ในสมัยรัชกาลที่ 4 รัฐบาลยังไม่อาจกระทำได้ สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ ทรงพยายามวางรากฐานที่จะยกเลิกสัญญาไม่เสมอภาคที่ไทยต้องทำกับนานาประเทศ โดยจัดให้มีการปรับปรุงด้านการศาล และกฎหมายอย่างเร่งรีบ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้ทรงสร้างสรรให้เกิดลัทธิชาตินิยมขึ้นในประเทศไทย ซึ่งเป็นแนวความคิดของทางตะวันตก แต่ได้ทรงปรับปรุงและนำมาใช้กับคนไทย เพราะทรงพิจารณาเห็นว่า ชาตินิยมจะทำให้ประเทศไทยเอกราชรอดจากการคุกคามของมหาอำนาจได้ การเผยแพร่ลัทธิชาตินิยมนี้ทรงกระทำในรูปแบบต่าง ๆ เช่น การเผยแพร่ทางวรรณกรรม การจัดตั้งองค์การเสือป่า และ ลูกเสือ เป็นต้น นอกจากนี้ยังได้ทรงเผยแพร่ลัทธิประชาธิปไตยโดยการจัดตั้งดุสิตธานีขึ้น แต่มีผลในวงแคบมาก คือ ในหมู่ข้าราชการสำนักบางส่วนเท่านั้น

นอกจากนี้ยังทรงมุ่งปรับปรุงงานด้านการศึกษา และสาธารณูปโภคสืบต่อจากสมัยรัชกาลที่ 5 อย่างมากมาย ผลงานสำคัญก็คือ ทรงสามารถยกเลิกสนธิสัญญาไม่เสมอภาคกับนานาประเทศได้เป็นส่วนใหญ่ ในสมัยรัชกาลที่ 7 ทรงพยายามวางรากฐานของประชาธิปไตยต่อไป ทรงมีแผนการที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญแก่ประชาชน แต่ทรงถูกคัดค้านโดยพวกเจ้านาย จึงทรงยับยั้งแผนการนั้น จนกระทั่งเกิดการปฏิวัติใน พ.ศ. 2475

เชิงอรรถบทนำ

1. พงสาวดารเหนือ ใน *ประชุมพงสาวดารเล่ม 1* องค์การคำของครุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2506 หน้า 2124
2. พระยาประกาศกิจจักรจักร (แช่ม บุนนาค) *พงสาวดารโยนก* แพร่พิทยา กรุงเทพฯ 2515 หน้า 39
3. สินชัย กระบวนแสง *ประวัติศาสตร์สุโขทัย* จัดพิมพ์เผยแพร่โดยศูนย์สุโขทัยศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิษณุโลก พ.ศ. 2520 หน้า 1
4. ศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 2 *จารึกวัดศรีชุม* พร้อมคำอธิบายของคณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี พ.ศ. 2521 สมาคมประวัติศาสตร์จัดพิมพ์เนื่องในการอภิปรายปัญหาประวัติศาสตร์ เรื่องความสำคัญของจารึกหลักที่ 2 ณ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 6 กันยายน พ.ศ. 2522 หน้า 5-7
5. *เพ็ญอ้าย*
6. สินชัย กระบวนแสง *เรื่องที่ยังค้าง* หน้า 101 - 102
7. ขจร สุขพานิช “อภิปรายพิเศษเกี่ยวกับปัญหาสุโขทัย” *รายงานผลการสัมมนาการเมือง และสภาพสังคมสมัยสุโขทัย* ณ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิษณุโลก 1-4 สิงหาคม 2520 จัดพิมพ์โดยศูนย์สุโขทัยศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิษณุโลก พ.ศ. 2521 หน้า 176
8. David K. Wyatt, Trans. *The Crystal Sands, The Chronicles of Nagara Sri Dharmaraja* Data Paper number 98. Southeast Asia Program, Department of Asian Studies, Cornell University, Ithaca, New York, 1975 pp. 86-87
9. ดร.ประเสริฐ ณ นคร “การชำระประวัติศาสตร์สุโขทัย” *ผลงานค้นคว้าประวัติศาสตร์ไทย และเรื่องของเกลือ (ไม้) เค็ม* พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นายบุญเรือง ณ นคร ณ เมรุวัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน วันที่ 31 ตุลาคม พ.ศ. 2514 หน้า 39-40
10. จารึกหลักที่ 8 (จารึกเขาสุมณภู) ด้านที่ 4 โปรดดูจาก สิทธิ พินิจภูวดล *วรรณกรรมสุโขทัย* โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง พระนคร 2519 หน้า 106
11. ดร.ประเสริฐ ณ นคร “ชำระประวัติศาสตร์สุโขทัย” *เรื่องที่ยังค้าง* หน้า 38
12. ซีเกฮารุ ทานาเบ “การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย” *วารสารธรรมศาสตร์* ปีที่ 5 เล่มที่ 2 ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519 หน้า 78 - 79
13. *ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่* จากต้นฉบับโบราณอักษรไทยยวน จัดพิมพ์โดยคณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี พระนคร พ.ศ. 2514 หน้า 9 - 13, 34
14. การเรียงลำดับรัชกาลกษัตริย์ราชวงศ์มังราย ตลอดจนระยะเวลาการครองราชย์ และเหตุการณ์ที่สำคัญในรัชกาล นำมาจาก *ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่* และจาก ดร.ประเสริฐ ณ นคร “สุโขทัย-อยุธยา และเชียงใหม่ ในตำนานสิบห้าราชวงศ์” ใน *เรื่องที่ยังค้าง*

15. หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล *คำบรรยายเรื่องศิลปในประเทศไทย* พระนคร'2506 หน้า 24-28
 16. ศรีศักร วัลลิโภดม “กรุงอโยธยาในประวัติศาสตร์” *สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ฉบับพิเศษ 3 ว่าด้วยประวัติศาสตร์ไทยตามทัศนคติสมัยปัจจุบัน* เดือนมกราคม พ.ศ. 2509 หน้า 65, 79
 17. David K. Wyatt, trans. Op. cit., pp. 90-93
 18. *พงศาวดารเหนือ* ในประชุมพงศาวดารเล่ม 1 องค์การค้าคุรุสภา จัดพิมพ์ พระนคร พ.ศ. 2506 หน้า 44 - 53
 19. *ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่* หน้า 15
 20. *เพ็ญอวัจ* หน้า 22
-